

Саккизинчи фасл. Султон Саидхон ибн Султон Ахмадхон ибн Султон Юнусхон хакида. Дастлабки йилларда унинг хаётида юз берган кийинчиликлар ва бахтсизликлар баёни

Хазрат Хокими мутлак ва Маликул мулк (Аллох) ўз факир бандаларидан бирортасига улуглик тожини кийгизишни маъкул топса ва бандаларининг тенглари ичидан энг муносибини ўз инояти тўни бирла сарафроз килишни истаса, аввал уни роса синовларга солади, бошига мислсиз кийинчиликлару азоб-укубатларни ёғдиради. Яратганнинг ажиб донолиги мана шунда кўринадики, у ўша бандасини шу тахлит факиру мискинлар ахволи билан таништиради, бандаси ожизлар холига раҳм-шафкат кўзи билан карасин деб, салтанат ва динни ақл-фаросати ва зукколиги билан тартибда тутсин деб бўлажак ишлардан уни вокиф қилади. Бундай синов жаҳон элининг фахри, мусулмон динининг нури шайхулислом Абдурахмон Жомийнинг «Силсилат аз-заҳаб» асарида Хазрат Вожибул Вужуд даргоҳининг якин дўсти Мусо алайхиссалом хакида шеърий йўл билан жуда яхши хикоя қилиб берилган.

Назм:

Кунларнинг бирида Мусои Калим
Вафо манзилида ташларди одим.
Чўпонлик ишида кезарди ҳар ён,
Кўйлар хуркиб кетди шунда ногаҳон.
Бир кўзи сурувдан кетди айрилиб,
Чопарди ортига бокмай қайрилиб.
Мусо роса қувди қайтармок бўлиб,
Кўзи холдан тойиб, қолди йикилиб.
Мусо уни тутиб, олдида чўқди,
Шафкат кўз ёшларин бетиним тўқди:
«Бундай хуркишингни боиси нима?
Елдай югуришнинг фойдаси нима?
Менинг таъкибимни мулоҳаза қил
Ўзим учун эмас, сен учун, билгил.
Агар ўз холингга қўйсам сени ман
Сендан меҳрибонлик узган бўламан.
Ҳар бир қонхўр бўри сени ҳар қачон

Эртами ё кечми ейиши осон».
Кўзини кўтарди ўз елкасига
Кайтиб бориш учун эл подасига.
Эзилди, толикди у огир юкдан
Лекин ташламади уни елкадан.
Хушу нохушликда келар ташвишдан
Огиррок иш йўқдир юк кўтаришдан.
Шодлик саройида килсалар қабул,
Хисоб кунигача юк ташувчи бўл.
Хак таоло унинг чўпонлигида
Синади беҳад меҳирбонлигида
Деди малакларга: «Килингиз диккат
Бунчалик кўрсатган лутфу марҳамат –
Унинг мартабасин юксалтиргуси,
Жахонда мухташам подшоҳ бўлгуси.
Халойик бошига чин сарвар бўлар,
Бу эзгу йўлда у пайгамбар бўлар.
Унинг паноҳида эл ором топар,
Унинг оёғига барча бош кўяр».

Шуниги учун ишончли манбаларда келтирганларига кўра, бирорта пайгамбарга пайгамбарлик тожини ва расуллик либосини кийдиришдан олдин у кучлилар ва ожизларга нисбатан меҳр-мурувват ва ачиниш хиссини туйиши учун аввал уни чўпонлик захматларини чекишга мажбур қилишган.

«Тарихи Акосира» (Кисро авлодлари тарихи) китобида бир хикоя бор: Кисро наслидан бир уруги – Нўширавоннинг отаси Кубод ўгли Нўширавон вужудида ақл ва билим жиловларини ҳамда мурувват ва саховатпешалик нурларини пайкагач, унинг тоза калби гўдаклигидан илм-хикмат билан тўлса, тошга ўйилган накшдек бўлар, деган ниятда уни олим ва фозил кишилар кўлига топширишга қарор қилди. Шунда Кубод донишманд Хожа Бузургмеҳрни чакириб, унга Нўширавонни топширди. Донишманд айтди: «Модомики бу ишдан мақсад аниқ экан, хикмат талаби бўйича қиладиган ишларимиз четдан қараган кишининг қалтабин назарида зарарли, бемаъни нарсалар бўлиб туюлиши мумкин, шу боисдан айтиб қўяй, сизнинг қалбингизда ранжиш аломатлари бўлмаслиги лозим, негаки бу хикматнинг фойдаси жуда узок замонларгача етиб боради ва акс этиб туради». Кубод ҳам, болани топширишдан кўзланган мақсад ҳам шу эканлигини таъкидлади. Шундан сўнг Хожа Бузургмеҳр Нўширавон билан хикмат қасри томон йўл олишди. Отхонадан уларга от беришди. Хожа ўзи отга миниб, Нўширавонга отнинг ёпинчигини елкасига ташлаб пиёда, Хожа узангиси ёнида кетишни буюрди. Хожа гоҳ отга қамчи босар, гоҳ жиловини тортиб, охишта юрарди. Ўйга етиб, сарой ховлисидаги богда тўхтагач, у Нўширавонга қазиб билан қўпол муомала қилди ва уни савалашни буюрди. Икки киши икки томондан йўгон таёқлар билан саваламоқчи бўлишганда, Нўширавон кўркканидан титраб-қакшаб ялинишга тушди. Хожа: «Бор, сени қечирдим», деди. Нўширавон беҳад қувониб кетди. Кейин Хожа Нўширавонни иззат-ҳурмат билан ичкарига олиб кириб, эъзоз-икромлар кўрсатдики, бундай одамгарчиликни ҳатто ҳаёлига ҳам қелтирмаган Нўширавон хайратда қолди.

Донишманд Бузургмехр айтди: «Дастлаб сени узангим ёнида пиёда юришга мажбур килганимда максадим сенинг узангинг ёнида пиёда юрган одамнинг ахволидан вокиф килиш – бегам отликлар отларини илдам йўрттириб кетишганда, пиёдалар кандай кийналишини билиб қўй, дедим, пиёдаларнинг азобланиши заррача бўлса-да уларнинг хаёлига келмайди ҳам. Кейин мен сендан газабланиб, таёк билан савалашга буюрганимда, ундан сўнг сени кечириб, сен ўшандай зулмдан озод бўлганимда, сени кандай қувонч камраб олганини эсла! Буларни мен шунинг учун килдимки, мабодо сен бирорта шўрлик бандани газабинга олиб, таёк билан уришга буюрсанг, ўшанда ўзингнинг ҳам шундай ахволга тушганингни, азобдан қутулганимда канчалар севинганингни эслагин, дедим, ўзингга раво кўрмаган нарсани ўзгага ҳам раво кўрма! Кечирганимдан кейин сени муносиб тарзда меҳмон килдим, ҳурмат-эътибор тахтига ўтказиб, доно фикрлар айтиб, ёкимли суҳбат қуриб, қўнглингни топдим. Сен – подшоҳсан, одамлар сендан худди шундай муомалани қутишади. Сен буни ёдингда тутишинг ва мен сенга кандай муносабатда бўлган бўлсам, сен ҳам ўз тобеларингга шундай муносабатда бўлишинг керак».

Шу тахлит бир дунё доно фикрлари билан у Нўширавоннинг ақл хазинасига абадий нақдинани солиб қўйдики, натижада Нўширавон подшоҳ бўлгандан сўнг шундай даражага етдики, бу барча мавжудотларнинг афзали, бутун борлиқнинг икболи хазрати пайгамбаримиз (барча яхши дуолар унга бўлсин) айтган хикмат мазмунига мос келади. У киши: «Мен адолатли шох замонида тугилдим» деган эди. Бу ёркин хикмат Нўширавон бахт-икболи саҳифаларида битилганки, шунинг учун ҳам у бошқа кофирлардан фарқ қилади, жаҳолат зулматида қарамасдан, у даҳрийлик маскани – дўзахдан ўзини саклаб қолди ва ўзига аърофдан – қийноқлардан ҳимоя қилинадиган маскандан жой ҳозирлади.

Бу муқаддимадан ва бу ҳикоядан мақсад шуки, Азалий Хикмат ўз абадий иродаси билан саҳийлик ва тўғрилиқ асосига қурилган, диёнат ва адолат билан мустаҳкамланган, гўзал фазилатлар инжулари ва хайрли ишлар марваридлари билан зийнатланган ноиблик тожини бошига қўйди ва қўша-қўша яхши ҳислатлар билан безатилган подшоҳлик тўнини хоннинг саодатманд елкасига ёпдики, бу салтанатининг етуклиги билан подшоҳларнинг подшоҳи ҳисобланади, унга ҳамиша бахт-икбол ҳамроҳ бўлсин учун Султон Саидхон деб исм қўйдилар, яъни бу «Бахтли хон» маъносини беради. Мақсад: барча одамлар – соҳиби давлат ва фуқаро, айниқса, илм аҳли, дарвешлар ҳамда сўфийлар хотиржам ва ҳалол бўлиб, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг бандчилигини қилиб, берган неъматига шукроналар айтиб ўтиришсин, бунинг баракоти қўп йиллар дунёвий ва диний ишларга фойда келтирсин.

Шундай қилиб, хон дастлаб дунё одамларининг турли тоифалари бошига турли даражада тушадиган қийинчиликларни бошдан кечирди. Ўзгаришлар даврида кандай қийимни киймасин, ўша қийимни қиядиган тоифанинг қийинчиликлари ҳам унинг бошига тушаверди. Замон ва қисматнинг гаддор қўргуликлари ва синовларига бардош бера-бера, у ҳушфеъллик ва тажриба тўплаб борди, бу нарса ҳар хил тоифа одамларнинг машғулотларини ўрганишга ва кейинчалик подшоҳ бўлган пайтида ўша одамларнинг ҳар бирига ўзига муносиб муомалада бўлишига ёрдам берди, бу эса ўз навбатида унинг улуг мартабаларга, обрў-эътиборга эришувига олиб келди.

Назм:

Окилу ҳунарманд эрларга Аллох
Кошки икки умр тортиқ этсайди.

Бирида муттасил тажриба тўплаб,

Бирида хаётга татбик этсайди.

Султон Саидхон – бу хикоямизда каерда «хон» сўзи учраса, демак, гап у ҳақда боради – гаройиб воқеаларни бошдан кечирди. Бу мухтасар тасвирдан мақсад хоннинг фаолиятини кўпроқ очиб беришдир. Бу қисқа баён тафсилотлари қуйидагилардир: унинг муборақ насл-насаби юқорида бир неча бор айтиб ўтилди. У тугилганидан то ўн тўрт ёшга етгунига қадар отасининг сояи давлатида, ҳузур-халоватда ҳаёт кечирди. У ўн тўрт ёшга етганда отаси Султон Аҳмадхон, яъни Олачахонда ақаси Султон Маҳмудхонга хизмат қилиш истаги тугилди. Шунда у ўз ўрнига энг катта ўғли Мансурхонни қўйиб, ундан кейинги икки ўғли – Султон Саидхон ва Бобожок султонни ўзи билан бирга Тошқандга олиб кетди. Аҳсидаги жангда, зикр этилганидек, хонлар қўлга тушганда Султон Саидхон ҳам отаси билан эди. Лашкар пароканда бўлгач, ҳар қим ўз жонини қутқазишга киришди. Хон ҳам бир томонга қараб қочди. Шунда унинг бўқсасига ўқ тегиб, совутини тешиб ўтиб, суягига етди. Отасининг лашкари тор-мор қилингани учун қочишга қуввати етмади. Ўша ерлик одамлар уни тутиб олиб, юришга қучи етмагани учун ҳеч қимга топширмай, бир неча кун ушлаб туришди.

Султон Саидхон қувват тўплагунига қадар Шоҳибекхон ишларни тартибга солиш учун Тошқандга қайтди. Аҳсида Шайх Боязид ҳоким эди. Хонни ўшанга олиб қелишди ва уни қамаб қўйишди. Хон бир йилга қадар, то Шоҳибекхон қелгунча Шайх Боязид қўлида қамоқда бўлди. Шоҳибекхон Танбални тутиб ўлдирди ва Андижонни бошқаришни Жонибек султонга топширди.

Жонибек султон Аҳсига қелди. Султон Саидхонни Жонибек султон олдида олиб қелишди, Жонибек султон уни Шоҳибекхонга жўнатди. Шоҳибекхон унга жуда яхши муносабатда бўлди, оталарча меҳрибонлик билан қутиб олди ва иложи борида гамхўрлик қилди. Шоҳибекхон Хисор ва Қундузни олганда, хон унга ҳамроҳ бўлди. Султон Саид хоннинг хайрат ва завқ-шавқ билан айтиб берганини эшитганим бор: «Шоҳибекхон Хисорни олганда, Маҳмуд султон Қундузни эгаллади, деган хабар қелди. Шоҳибекхон орқасига қайтди ва жуда секин юрди. У Хисорни Ҳамза султонга, Чағониённи Маҳди султонга берди. Дарбанди Оханида йўл торлиги, ўлжаларнинг қўплиги учун лашкар секин-секин Буя ва Термиз тарафдан юрди. Шавкатли лашкар Буяда қодирлар тикиб тўхтади ва пешин пайти эди, мен ҳам мажлисда иштирок этдим. Қабул вақти ҳали бўлмаган, Шоҳибекхоннинг бир неча мулозимларигина ҳозир эди, ҳолос, шу пайт юзида қўрқув ва таҳлика ақс этган бир одам қелди. У тез юриб қелиб, қўлидаги хатни салтанатга муносиб бўлган тахт пойига қўйди. Шоҳибекхон хатни ўқиркан, юзида қучли ўзгариш зоҳир бўлди. Охиригача ўқимай ўрнидан туриб, ҳарам томонга йўл олди ва от қелтиришларини буюрди. Ҳарамда узок туриб қолди. Пешин намозидан кейин чиқиб, отга минди, қўп мулозимлари бирга эди. Маълум бўлдики, Маҳмуд султон Қундузда ўз ажали билан ўлипти ва унинг жасадини олиб қелиштипти.

Бирор соат ўтиб, Шоҳибекхон лашкаргохдан қикқанида, қоп-қора қийиниб, қўз ёш тўқаётган одамларни қўрдик. Улар тобутни ерга қўйиб, унинг атрофида саф тортиб туришарди. Шоҳибекхон буни қўриб имо қилган эди, барча султонлар ва бошқа одамлар отлардан тушиб, унинг узангиси ёнида пиёда боришди.

Ҳалойик дод-фарёд қўтарди, булар ҳам дод солиб йиглашга тушди. Шоҳибекхон яқин қелгач, бир ишора қилган эди, ҳамма саф тортди, ўзи эса отда олдинга ўтди, отининг боши тобутдан ҳам баланд эди, одамларни жим бўлишга буюрди. Одамлар ёқаларини йиртиб дод солишдан тўхтади. Кейин у Маҳмуд султоннинг амирларидан бирини ёнига

чакириб, коида расмига кўра, таъзия билдирди ва бир муддат юзиям ўзгармай, кўз ёши тўкмай жим колди. Бироздан кейин бошини кўтариб: «Махмуд султоннинг ўлгани яхши бўлди. Одамлар, Шохибекхоннинг салтанатини Махмуд султон ушлаб турипти, дейишарди, ана энди одамлар Шохибекхоннинг салтанати Махмудга боглик эмаслигини билишади, олиб боринглар, уни дафн килинглар» деди. У шу сўзларни айтди-ю оркасига кайтди. Шохибекхон шундай кўполлик ва совукконлигини намоиш килдики, хамма лол бўлиб колди», дея хикоя килган эди.

Махмуд султоннинг ўлими мўгулларни каттик кайгуга солди. Чунки Махмуд султон барча сохаларда мўгулларнинг таянчи эди ва айтиб ўтилганидек, бу хайрли ишда кўп саъй-харакатлар килди. Улар Самаркандга етишганда Мўғулистондан Шохбегим келди. Бу киска баённинг тафсилоти шуки, Шохбегим хонларнинг онаси ва Бадахшон хукмдори Султон Муҳаммаднинг кизи бўлиб, Искандар Зулкарнайн наслидан эди. Бир вақтлар у ўгли Султон Махмудхон билан Мўғулистонга кетган эди. Лекин эслатиб ўтилган пасткаш одамлар шундай килишдики, она-ўгил ўртасидаги одоб ва хурмат-эҳтиром чегарасидан чиқмай келган муносабатларга рахна тушиб, бир-биридан норозилик ва жанжал гардлари пайдо бўла бошлади. Бегимнинг ярамас маслахатгўйлари, унинг Шохибекхон ёнига кетиши, ундан ўзига бирор вилоятни сўраб олиши кераклигини, негаки унинг Мўғулистонда яшаши кийинлигини кулогига куйишар эди. Мана шундай бемаъни гаплар билан улар бегимни жўнатишди. Пасткаш кимсалар бегимни суюкли ўглидан бошқалар шармандалик ва беобрўлик деб хисоблайдиган бир йўл билан ажратишларидан олдин, у окила аёл бўлганлигидан шуни бахона килиб ўгли ёнидан кетди. Бегим Шохибекхон қошига илтимос билан кетди, деган миш-миш таркалди, у бўлса Самарканддаги ўгилларини кўришидан хурсанд эди.

Бу орада Шохибекхон Хоразмга томон кўшин тортди, отам Хуросонга кочиб кетди, хадемай бунинг баёни келади. Хон айтиб берган эдики, Мирзо кочиб кетгандан кейин ахвол кийинлашди. Ўн олти киши гапни бир жойга кўйиб Самарканддан кочишди. Хутук йўли билан Каротўкайга ўтишди, у ердан Сайрамгача бориб, Мўғулистонга ўтиб кетишди. Узун Аҳмадга элтувчи йўл оркали Еттиканд номи билан машхур бўлган Хафтдехга келишди. Еттикандда Султон Махмудхон бор эди. Бу воқеаларнинг боши баён этиб ўтилди: Султон Аҳмадхон ўлганда, Султон Махмудхон Мўғулистонга кетган эди. Султон Махмудхон бўшанг подшоҳ бўлган, салтанат ишларида ялковлик ва кўнгли бўшликка йўл кўйган. Маълумки, Мўғулистон – бу сахро, у бундай ялковлик ва бўшангликни кўтармайди, шу боисдан у Мўғулистонда коллмади. Ўз қарорини ўзгартириб, шаҳарга ва Еттиканд вилоятига келди, у ерда дехкончилик килиб яшаб колди. Хон амакиси Султон Махмудхонга кўшилди, бир канча муддат унинг хизматида бўлди.

Султон Саидхон беҳад ҳаракатчан ва жасур киши эди. Шунинг учун у Султон Махмудхоннинг ялковлиги ва бегамлигига тоқат килолмай, у ердан кочиб кетди. Султон Махмудхон унинг оркасидан одамларини жўнатди. Уч кундан сўнг улар унга етиб олишиб, олишув бўлди. Кураш жуда кескин тус олганда, Султон Махмудхоннинг мулозимларидан соз чалиб, ашула айтадиган Максуд Али деган одам эпчиллик килди. Хон, олишувнинг муваффақияти аввало ўзининг ҳаракатига богликлигини кўриб, унга томон от сурди. У кочишга тушди. Кочиб бораётиб оркасига ўгирилди-да, ўк отди. Унинг ўқи хоннинг чап елкасига шундай санчилдики, елка суягига етди ва чап курагидан ўтиб, ўнг курагига етиб борди. Шунда хон Максуд Алини хайрон колдирмокчи бўлди, аммо у канча уринмасин, курулни бошқаришга кўлининг кучи етмади, душман соғ-саломат кетди.

Хон кайтиб келди. Яраси огир эди, икки йилгача унинг ўнг кўзи кўрмай, бир кўли ишламади. Бирмунча муддат ўтгач ўша Максуд Али хон мулозимларидан бирининг кўлига тушди. У Максуд Алини килган килмишлари учун нариги дунёга жўнатмокчи эди, бошқаси унга: «Сен уни хон хузурига тирик олиб борсанг-да, хон уни ўзи жазоласа, бу тўғри иш бўлади ва у сендан кўпроқ миннатдор бўлади», деди ва у Максуд Алини хонга тириклай олиб келди. Хон бундан хурсанд бўлиб, уни олиб келишларини буюрди ва: «Кўлимга тушганинг яхши бўлди, зеркиб ўтирган эдим» деди. Гарчи хоннинг бор-йўги битта тўни бўлса-да, ўшаним унга берди, тагин бир нечта от совга килди, чунки Мўғулистонда от ва мол жуда кўп, кийим-кечак эса кам эди. Умрининг охиригача унга меҳрибончилик килди. Хоннинг хайрли ишлари сон-саноксиз – ҳар бири ҳақида мавриди келганда ёзамиз. Кисқаси, ярадор Султон Саидхон жуда катта кийинчиликлар билан укаси Султон Халил султонга бориб кўшилди. Султон Халил султон отаси вафот этгач, Мансурхондан кочиб Мўғулистонга борди ва Мўғулистонда киргизларга кўшилди. Улар уни подшоҳ кўтаришди. Хон узок вақт укаси билан бўлди. Охири бир томондан улар, иккинчи томондан, Султон Махмудхон ва Мансурхонлар ўртасида кўплаб галаба ва мағлубиятлар, тўқнашув, каттик жанг ва гаройиб воқеалар бўлиб ўтди, ўша жангларда хон шундай ярадор бўлдики, жароҳат битишига соғлом ақл бовар килмасди. Бунинг тасвири мазкур китоб максадига кирмайди.

910 йилдан 914 йилгача (1504-1505-1508-1509) Мўғулистонда шахзодалар ўртасидаги кураш ва жанжаллар билан ўтди, охири Султон Махмудхон ака-укалари, Мўғулистоннинг таркок халқи орасида туришдан безор бўлиб, Шоҳибекхон ёнига кетди, бу баён килинган эди.

Мансурхон, Султон Саидхон ва Султон Халил султонлар колгач, укаларига хужум қилиб, улар ўртасида ҳам жанг бўлди. Бу воқеа Алматуда – Мўғулистоннинг машҳур ерида содир бўлди. Жанг каттик бўлди ва охир-оқибат мағлубият юки султонлар елкасига тушди. Султон Халил султон Мўғулистондан умидини узиб, Шоҳибекхоннинг хомийлигидан умидвор бўлиб, амакисининг орқасидан жўнади ва Аҳсига келди. Жонибек султон уни тутиб амаким Саид Муҳаммад мирзога, Султон Али мирзо бекчиққа ва Тубра нуёғутга топширди. Улар ўзларига бошқаларда ишонч ҳосил қилиш учун уни дарёга чўктиришлари лозим эди ва улар бечора Султонни Аҳси дарёсига чўктиришга мажбур бўлишди. Бу воқеадан биров муддат ўтгач, Султон Саидхон укасини ўлдирган мана шу одамларга меҳрибончилик кўрсатди – бу ҳақда хали тўхталамиз.

Султон Саидхон ўша жангдан сўнг қочганида, ихтиёрида элликтача одам ва керакли қорамоллар бор эди. У Алматудан Дўланга келди, бу ергача қарвон билан ўртача юрганда тахминан ўн беш кунлик йўл эди. У ерга етиб келгач, улар хотиржам бўлишди, бу ер маълум маънода ҳавфсиз эди. Ўша кунгек бир одам пайдо бўлди, улар уни тутиб олиб сўроққа тутишди. У: «Бу ердан қарвоннинг ўртача юришида уч кунлик йўлда жойлашган Уруктом деган жойда баҳрин қавмидан бир тўда одамлар жойлашиб олишган, улар Қошгарга бориб, Абобакр мирзога қўшилишмокчи», деди. «Мен қочиб кетдим, – дея давом этди у, – қирғизлар томонга кетяпман». Шундан сўнг, улар маслаҳатни бир жойга қўйиб, хон ўзи ўша ёққа бориб, улар билан алоқа ўрнатади, деган қарорга қилишди. Эҳтимол, у шу йўл билан ёрдам олар. Ҳаммадан кўп бунини Хожа Али баҳодир талаб қилди. Хожа Али баҳодир бойрин қавмидан бўлиб, жасур, қўркмас, беназир мерган киши эди. Хон Самарқанддан қочиб қилиб, амакиси Султон Махмудхонга қўшилган пайтда Хожа Али Еттиқандда Султон Махмудхон ноибларидан бирининг хизматида эди. Хон қалғач, Хожа Али хонга садокат қамарини чин қилдан белига

боглаб, унга астойдил хизмат кила бошлади. Хон кочиби, Максуд Али мусикачи уни ярадор килганда, Хожа Али ўша жангда катта кахрамонлик ва баходирлик кўрсатди – ўша кундан бошлаб у хоннинг илтифотли назари остида бўлди. Кўплаб жангларда содир бўлган гаройиб воқеалар унинг ишлари эди. Баходирлик ва жасурлик билан бир каторда у ақл ва билим сохиби ҳам эди. Ўша кунларда кўп ишлар унинг кўрсатмаси ва маслахати билан килинарди. Хожа Али бу ишга тарафдор бўлганлиги учун бошқа маслахатгўйлар бунинча ёктиришмасди. Хожа Али айтдики, агар биз бир гуруҳ бўлиб борсак, улар: «Булар бизларни талаб, йўк қилиш учун қелишди» деб ўйлашлари мумкин, бу беъматни фикрни уларнинг шайтонини курган мияларидан чиқариб ташлашнинг иложи бўлмайди ва бу нарсани янги-янги тўқнашув ва дахшатларнинг қелиб чиқишига сабаб бўлади. Шунинг учун энг тўғри йўл шуки, қамини қулингиз жаноби олийларининг узангиси ёнида хизматкорлик қилиб бораман, қолганлар беш қунгача шу ерда қолишади. Агар ўша одамлар қаминининг маслахати ва тўғри фикрига рози бўлиб, бизга қўшилишса, биз билан қелишиб, мияларини қамраган кўрқувдан қалос бўлишса, ақмоқона ва тубан ўй-фикрлари тоза ниёт ҳамда жаноби олийларига садокат билан алмашса, – бу бизнинг истакларимизга тўғри қелади, бизни қутаётган одамларга тезроқ қўшилаемиз. Шундай қилсак, тўғри бўлади, ҳозир отларни аяшимиз қерак, агар ҳамма хонга қамроҳ бўлиб борса, бу отларнинг қучдан қолишига сабаб бўлади.

Ақлли одамлар бу фикрни маъқуллашди ва Султон Саидхон Хожа Али билан жўнади. Уч қунлик йўлни улар бир қечада қосиб ўтиб, қошқоқ пайти етиб қелишди. Ўша тубан одамлар бунини эшитиб, уларнинг олдида қилишди, аммо мўғуллар одатига қўра уларга иззат-иқром кўрсатишмади, ўзларини қўпол тутишди. Хожа Али айтдики: «Нимагадир интилиб, қачондир ўз орзуларига етишадиган одамлар қулай қурсатни излашиб, иққала қўллари билан умид этагидан маққам тутиб, салтанат сохибига хизмат қилишга бел боғлашади...»

Хожа Али гапини тугатолмади. Улар: «Бетайин сўзларингни қўй, бу ваъдаларинг бизга ош-нон бўлмайди, ўзимиз санокли қонадонмиз, бизга хоннинг қераги йўк», дейишди. Хон отининг қилови Хожа Алининг қўлида эди, уни тортиб олиб, хон тарафга ташлаб, хонни дўстлари ёнига қўйиб юборишди-да, Хожа Алини ўраб олишди. Уни тутиб олиб, ўз уйлари томон жўнашди.

Ўз қонидан қўрққан хон, тутиб олиб Абобакр мирзога топширмасликлари учун шоша-пиша орқасига қайтди. Тезроқ ўз одамлари ёнига етиш учун у қаттиқ саросимада отига қамчи қосди. Хон қавфсираб тинмай орқасига ўгирилиб қарарди. Бир қуни у шу воқеаларни гапириб ўтирганда мен: «Ёлғизликдан қаттиқ қўрққандирсиз?» деб сўрадим. Бунга қавобан хон: «Ундай эмас, қунки мен бунгача ҳам Мўғулистонда ёлғиз қолиб, қўп қунларни танқоликда қечириб, кейин одамларга қўшилган эдим» деган эди.

Йўлнинг бир қисми ортда қолганда, узокдан қандайдир қора қўринди. Ўзи беқиниб олиб, захирадаги отини бир пана қойга маққам боғлади-да, яшириниб, қутиб турди. Қора нукта яқинлашгач, хон қўрдики, у бир сипохий экан. Яқин қелгунча қабр қилиб турди-да, қамонга ўқни ўрнатиб, унинг олдида пайдо бўлди. У одам бўлса, қўрққанидан бирон қаракат ҳам қилолмай, отдан ўзини ерга ташлади. Хон уни таниди – бу ўша, одамлардан қочиби, қирғизларга қораётганда хоннинг қишлари Дўланди тутиб олишган, бойрин қаммининг тубан қимсалари ҳақида маълумот берган қулом эди. У ҳам хонни таниб, отининг узангисини ўпди, хон ундан одамлари ҳақида, уларнинг ҳозир қардалиги ҳақида сўради. У деди: «Сиз Хожа Али баходир билан қетганингиздан кейин қамоат орқасида ихтилоф пайдо бўлди. Бунга сабаб, қалончи қўё қечаси хон учун тикилган

чодир ортида туриб эшитганмишки, гўё Хожа Али баходир хонга бу бетайин одамлардан бирон яхшилик кутиб бўлмайди. Анави одамларда хизматкору мол-хол кўп. Бу мулозимларнинг хар бири амир ёки амирзода эканлигини пеш килиб, бизга хўжайинлик килишади, улар эса бунака бемаъниликка йўл кўйишмайди. Биз бу одамлар билан ўз орзу-максадларимизга етолмадик, демак, хозир булардан мен айтган тартибда ажралиш ва анави одамларга кўшилишнинг айна пайти, булар каерга боришса бораверишсин. У кавмнинг кучи билан биз барча ишларимизни изга туширамиз, деганмиш. Хонга бу гаплар роса маъкул бўлган, энди хон кайтиб келмайди. Бу сўзлардан одамларнинг умидлари пучга чикиб, хафа бўлишиб, хар бири ўзига ўзича йўл танлаб, таркалиб кетишди. Бир тўдаси Учку Мухаммад мирзо, Шох Мирак ва Зикул баходир бошчилигида Турфонга, Мансурхоннинг пойтахтига кетди. Бошка тўда Карокулок мирзо бошчилигида Андижонга, Шохибекхон ёнига кетган хонлар, эхтимол, унинг хомийлигига эришгандирлар, деган умидда кетишди. Учинчи тўда Хушкелди кўкалдош ва Азизберди Ога рахбарлигида Кошгарга, Абобакр мирзо ёнига кетишга қарор килишди. Шу тартибда ҳаммалари таркалиб кетишди». Хон, (Аллох унинг иймонини оширсин), хар доим айтар эдики: «Ахволнинг бунакалигини эшитиб, хайрон қолдим, борлигимни кўркув ва тахлика камраб олди. «Шундай ҳолат юз берганига неча кун бўлди?» деб сўрадим. «Сизлар уларнинг кўзларидан йўқолганларинг захоти шу гап-сўзлар бўлди ва улар пароканда бўлиб кетишди» деди у. Анчагача чуқур ҳаёлга ботиб, узок мулоҳаза килиб қолдим. Охири ўзим учун шу қарорга қолдимки, отимни Норин ўрмонида, қайтиб чиқолмайдиган қангалзорда қолдираман-да, ўзим пистирмада туриб қийик отиб, гўштини еб, терисини қийим килиб қияман, шу тахлит, гойибдан бирор тўгри йўл кўрсатилгунча бир неча йилни ўтказаман, кейин шунга қараб ҳаракат қиларман. Шу ният билан ёнимга захирадаги отни олиб, йўлга тушдим».

Дунё элатлари орасида мўғул қавмларининг ўзига хос расми бор: «Уларнинг жасур йигитлари узок вақт танҳоликда, одамлардан бир-икки ойлик йўл йироқда, саҳроларда, тоғларда, ўрмонларда яшашади». Қийик гўшти ва териси уларга овқат ва қийим вазифасини ўтайди, улар буни жасурлик ва матонат деб ҳисоблашади, аслида ҳам бу жуда қийин ва ҳавфли иш. Хон ўзига бундай ҳавфли вазифани танлаб, гуломга жавоб берди ва режасини амалга оширишга киришди. Кечани у ўзи учун қулай ҳисоблаган бир жойда ўтказди, тонг отгач, йўлга тушди. Мўғуллар одатича эҳтиёткорликка риоя қилган ҳолда у тонгда йўлдан эмас, балки йўлсиз жойдан ўзи қелган томонга қараб жўнади, бир тепалик устига чикиб, у ердан ўзи шу тарафга қелган йўлни, шунингдек, бугун юриши керак бўлган йўлни қузатди. Иккала тарафни кўздан кечириб, отларини ўтлатди, чунки улар кечаси боғлиқ турган эди. У шундай мулоҳаза қилди: борди-ю уни бирон қимса қузатаётган бўлса, унда кечаси яқин орада туради, эрталаб эса унинг изидан яқинлашганда, қўриниб туради, қузатилаётган одам эса ўз жонини қутқазиш ҳақида ўйлашга улгуради. Отларнинг қорни тўйиб, бирор қимса пайдо бўлмаса, пешиндан кейин у йўлга тушди ва унинг қаерда тунашини ҳеч қим билмаслиги учун ярим кечагача йўл босди. Бу одамлар ана шундай эҳтиёткор бўлишади.

Шундай қилиб, хон туш оғишини қутиб, аτροφни қузатиб ўтирди. Бироздан сўнг ўзи бу томонга қелган йўлда қора нарса кўзга қалинди. У кўркув ичида: «Нахотки анави одамлар хонни қўйиб юборишганига пушаймон бўлишган бўлса?» деб ўйлади. Қора нарса яқинлашиб қелаверди ва у бир қиши бўлиб қикди. Хон йўлни қанча қузатмасин, унинг ортидан бошка одам қўринмади. Хон одатига кўра пистирмага беқинди ва ҳалиги одам қимнидир қақираётгандек тинмай қичқираётганини кўрди. У овозини фарқлаб бўладиган

даражада якинлашгач, хон Хожа Али баходирнинг овозини таниди ва унинг олдига сакраб чикди. У хам хонни таниб, йиглаб юборди ва отдан сакраб тушди. Хон хам йиглаб уни кучоклаб олди. Шундай мушкул вазиятларда бундай учрашув канчалик кўнглига хуш ёкишини тасаввур килса бўлади! «Каерда эдинг, нималар бўлди?» сўради хон йиглашдан тўхтаб. «Отимни яшириб қўйиб, ўзимни олиб бориб, бир танишимнинг уйида ушлаб туришди. Бир мунча вақт ўтгач, менинг ёнимга менга кариндошчилиги бор бир кампир яширинча келиб, мени койиди. «Мард одамлар умид чироги бўлган хонга онасининг корнида эканида хам, гўдаклигида беланчакда ётганида хам хизмат килишади, шу билан юксак мақсадларга эришишади, сен эса, калтабин кимса, тахту тожга лойик бўлган шундай хонни ёлғиз колдирдинг. Тур ўрнингдан! Мабодо отинг бўлмаса, мен ўз отимни фалон жойда колдирганман, унга мин-да, кет» деди. Калбим тубида ётган олдинги ниятларим кайта уйгонди. У кўрсатган отга миндим-да, дархол жўнадим ва бу ерга келдим» дея хикоя килди у. Хон унга миннатдорчилик билдирди ва якка ўзи колганида килмокчи бўлган иши хакида айтиб берди. Хожа Али баходир хитоб килди: «Матонатли инсонни Аллохнинг ўзи қўлласин, бундай вазиятларда шундай килиш энг тўғри йўлдир. Сиз яхши ўйлабсиз, hozir айна шундай килмок керак. Хозирги пайтда буни жуда осон ва яхши ташкил килиш мумкин. Биз бир неча йил шундай яшаймиз. Вақти-вақти билан дунё воқеаларидан хабардор бўлиб турамиз. Фалак ҳеч қачон бир хил айланмайди, биз қулай пайтни топиб, сўзсиз ўз ишимизга кайтамыз». Мана шундай руҳан чўкмай икковлашиб мағрур йўлга тушиш учун одам ўта иродали бўлмоғи керак.

Эртаси куни йўлда кетишаётганда узокдан бир неча кора нукта кўринди. Улар одатга кўра эҳтиёткорликни қўлдан чиқаришмади. Нукталар якинлашганда қарашса, бу келаётганлар Хожа Алининг икки акаси Така билан Али Мирак, Асил Пўлод ва Бузана исмли икки куёви ва битта хизматкори экан. Бу мулозимларнинг келиши билан подшоликка тагин асос қўйилди. Улар келганлардан уларнинг ишларини суриштиришди. Улар гулом айтган гапларни қандай бўлса, шундайлигича такрорлашди ва қўшиб қўйишдики, Кошгарга кетмокчи бўлган Хушкелди билан Азизберди кеча улардан айрилиб қолишганмиш. Улар билан бир суқор ва қалучи қавмидан бир нечта одам бирга эди, уларнинг хон Мўғулистондаги тартибсизликлар пайтида никоҳига олган Махтум исмли аёлга кариндошчилиги бор экан, шунингдек, улар хон отларидан бир нечасини олиб кетишпти.

Бу хабарни эшитиб, ҳаммалари уларнинг ортидан жўнашди. Ярим кечада улар етиб олишди. От туёқларининг товушини эшитган захоти анавиларни хаяжон ва кўркув қамраб олди. Хон ва унинг ёнидаги одамлар уларнинг ҳар бирини исми билан чакира бошлашди. Улар хоннинг ва ёнидаги одамларнинг овозларини таниб, қувона-қувона югуриб хон ҳазратларининг узангиси ёнига келиб, унинг оёғини ўпишди ва қисматга шукроналар айтишди.

Бу дунё галати-да, қажрафтор фалак кишини ҳар қўйга солади, гоҳида у бирор нарсага умид боғлаган одамни нима биландир бир зумга суюнтирса, ҳаял ўтмай умидлари огзига бедодлик захрини қуяди.

Назм:

Бузгунчи фалакнинг дастидан фарёд!

Бир қисмат тугунин ечмади, хайхот!

Ҳар қайда кўрса бир шўрлик бағри доғ,

Қақшатиб юқлайди гам-алам тоғ-тоғ.

Бу сатрларнинг ҳақиқатлиги қуйидаги хикоя билан тасдиқланади. Хожа Али қайтиб

келганидан кейин хон ёлгизлик вахимасидан бирмунча халос бўлди, ундан сўнг буларга бир гурух одамлар билан Така келиб кўшилди. Дастлабки ахволига киёслаганда, бу энди шохона ҳолат эди. Булар ёрдамида улар кочоклар тўдаси билан бирлашишди, энди хонда анча-мунча курул-аслаха, хотини билан келган хизматкорлар пайдо бўлди. Султон Саидхон рухий хотиржамлик топди. Хаммалари учрашувдан хурсанд бўлиб, кечаси хотиржам ухлашга умид боғлашди. Шу умид билан хон этиги ва кийимини ечган эди, Азизберди Ога келиб этиги ва кийимини кийиб олишини сўради. Бундай килиш огир бўлса-да, эҳтиёткорлик юзасидан хон рози бўлди. Битта этигини киймади, одамлар ташвишланмасинлар деб уни хотинининг ёнига яшириб қўйди-да, хотиржам уйкуга кетди. У кеча-кундуз дам олмаган, кийин йўл, уйкусиз зимистон тунлар уни каттик чарчатган эди. Аммо у хали уйкуга тўйиб улгурмаган ҳам эди, хужум ва олишув кичкириклари эшитилиб колди. Хон ўзига келиб караса, душманлар тикилган чодирлар оралаб, ёп-ёруг жойларда одамларни уриб, талаб юришипти. Хон белига ўкдонини боғлашга зўрга улгурди. Шу пайт Хожа Али етиб келди, улар чодир ва ёругликдан коронги жойга ўтиб, ўз иши билан машгул бўлаётган душманни ўкка тута бошлашди. Чодирлардан югуриб чиккан одамлар ўзларини коронгиликка уриб, душманга ўк уза бошлашди. Душманлар ҳам ёруг жойдан нари кетишди. Улар отларга миниб олишди, бу томондаги пиёдалар пана жойлардан уларга ўк узишарди. Коронги бўлганлигидан хар икки тарафнинг ҳам одамлари сонини аниқлаб бўлмасди.

Хон билан бирга бир неча киши ўк отиб туришди, бошқалари отларни олиб келишга кетишди. Гап мана бундок эди: бу бир тўда душманлар Абобакр мирзонинг одамлари бўлиб, у буларни Мўғулистонга юборган ва булар Мўғулистон чўлларида кимни учратишмасин, хаммани тутиб олишлари, хавфлироқ кўринганларини ўлдиришлари керак эди. Абобакр мирзонинг мана шу одамлари Мўғулистонни мудом безовта қилар эди; кенг Мўғулистондаги мўғул борми, киргиз борми, хаммасига дунёни тор қилишарди. Бу тўда ҳам ана шу бузгунчилар сирасига қирарди. Намозгар пайти янги лашкар келиб, бу ерга жойлашганини кўришди. Улар ўша жойда бекиниб олишиб, ярим кеча бўлганда ўтлоқка қўйилган отларни олиб кетишди, тонгга якин хужум бошлашди. Хонда совутишга қўйилган бир неча семиз отлардан бошқа биттаям от колмади. Булар шу отларни эгарлашди, уларга эркаклар минишди, аёллардан факат хоннинг хотинини ва эрлари от топиб келган икки-учта аёлни отга миндиришди-да, жўнатишди. Хоннинг отини ҳам эгарлаб келтиришди. Шу орада тонг отди. Бу махкумларнинг ахволлари беҳад огирлашди. Айтиб ўтилган бир неча аёллардан бошқа барча аёлу болалар душман қўлига тушди. Бирор одамда хайр-хўш қилишга имкон ҳам йўк эди. Бахтсизлик тамгаси уларнинг шўрпешаналарида бир умрга муҳрланиб колди, улар қайтиб ҳеч қачон қўришишмади.

Кочишга муваффақ бўлганлар нимжон аёлларни, эркаклар ва отларни олдинга ўтказишди, хон ҳамда кучи ва жасорати бор одамлар уларнинг ортидан юришди. Манфур душманлар уларнинг ортидан кўринди. Қўшимча оти борлари шиддат билан ҳаракат қилиб, кочоклар изидан тушишди. Хар гал, улар яқинлашишганда, хон бир неча одамлари билан тўхтаб, ўк отиб, орқада колган ўз одамлари етиб келишгунча уларни тўхтатиб туришар, кейин хон тагин жиловини бўшатиб кочишга тушар ва илгарилаб кетган ўзиникиларга етиб оларди. Улар шу тахлит, коча-коча жанг қилишди. Улар юзларини дўстларга, орқаларини душманга қаратиб камондан ўк узишарди. То хуфтон намозигача шу ахвол давом этди.

Ўтмук Ангун ва Арча сайхонлиги деган жойда тунги боскин бўлди. Хуфтонгача улар

Кумала Кочур деган ерга етиб келишди. Унинг масофаси ўртача юрилса беш кунлик йўл. Нимжон аёлларни ҳам, эркакларни ҳам кочиб кетишаётганда иложсизликдан йўлдаги хар хил пана жой ва чангалзорларда колдиришарди. Улар иложи борица ўзларини пана жойларга олишарди.

Хоннинг хотини, икки-учта бошка аёллар ва бир нечта эркаклардан бошка йўлда колдирилганларнинг кўпчилиги душман кўлига тушди, жуда кам одам кутулди. Хуфтон намози вақти бўлганда улар душмандан кўриб бир жойга йигилишмади. Хаммалари таркалиб, Кумала Кочур чангалзорларига бекинишди. Баъзиларининг отлари хориб колган эди, кўркувдан отларини ҳам ташлаб, бутазорлар ичига яширинишди. Тонг отгач, улар бутазор ичидаги тепаликка чикиб, эҳтиёткорлик билан атрофни кўздан кечиришди. Душман асари кўринмади, тушгача кутиб туришди. Шундан сўнг улар бир-бирларини чакириб, овоздан бир-бирларини топиб олишди. Кочаётган пайтда пана жойларда колдириб кетган одамлардан ҳеч бир хабар бўлмади, улар ёв кўлига тушишганми-йўкми, билишолмади. Улар оркага кайтиб, ўшаларни излашга тушишди, кўришдики, хоннинг хотини, тагин икки-учта аёлдан бошка хаммаларини душманлар топиб олиб, асир килиб олиб кетишпти. Ўша кунни улар шу жойнинг ўзида ўтказишди, чунки юришга мадорлари колмаган, бунинг устига каёкка караб юришни ҳам билишмасди. Ўзок ўйга толишди, хар бири ўзича бир фикрни айтар, бирор маслахат берар, аммо буларнинг хар биридан бир мушкулот чикарди-да, уни хал этишга ақл ожизлик киларди. Улардаги режаларнинг энг биринчиси чангалзорларда яшаб қолиш ва обод жойларга кайтишни миядан чикариб ташлаш эди. Бирок бунинг учун энг муҳим нарсаси ўқдир, уларни канча кидиришмасин, хоннинг ўқдонида колган битта ўқдан бошка ҳеч нарсаси топишолмади, бошка ўқдонларда эса газ ўқидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ эди. Камон ўқларисиз у қарорни амалга ошириб бўлмасди. Ўша пайтда мўгул хонлари учун жон саклайдиган жой Дашти Кипчокка ҳам ўқсиз бориш мумкин эмас. Қошгарга бориш худди тирик одамнинг ўз оёғи билан гўрга боришидек гап. Мансурхон билан кечагина жанг қилишган, барча қийинчиликларнинг сабабчиси ҳам Мансурхон эди. Охири, эҳтимол, Шоҳибекхон Султон Маҳмудхонга ҳомийлик қилгандир, деган умидда Андижонга кетишга қарор қилишди. Булар ҳақида хон менга жуда кўп гапириб берган, фақир бандага айтган эди: «Шоҳибекхоннинг табиатини билмаган одамгина унинг марҳаматига кўз тутуши мумкин, буни биладиган одамлар бу режани канчалик рад қилишмасин, ўз мияларига сингдирган пуч тахминлар туфайли ундан воз кечишмади. Менда ҳам уларга қарши юзлаб эътирозлар бор эди, чунки мен Шоҳибекхон ёнида ўтказган бир йил давомида унинг бутун хусусиятларини, султонларнинг ва амирларининг феъл-атвору ниятларини яхшигина ўрганиб олган эдим. Унинг нималар қилгани ва нималар қилиши мумкинлиги менга аён эди. Шуларни мана бу одамларга канча тушунтирмайин, улар бунга рози бўлишмади ва: «Бошка нима ҳам қила оламиз? Хар қандай таклиф – бемаънилик. Бунда яхши нарсаларга умид боғлаш мумкин. Агар муборак миянгизда бошка бирор фикр тугилса, айтинг, чунки барча ишларда сизга жон-жон деб итоат қиламиз» дейишди. Мен ҳам, канча ўйламайин, шундан бўлак чора тополмадим.

Эй, қодир Аллох! Ҳамма нарсани кўриб, билиб туриб, шу учун одамларга танбех берардим, ўзим ўша хатога йўл қўйдим, бошка илож ҳам йўқ эди-да ахир.

Байт:

Кўриб эдим юзингни, феълингни билиб эдим,

Кўриб-билиб ўзимни балоларга ташладим.

Эртасига ўзимни ўлимга, жонимни азоб-укубатга тайёрлаб, Жонибек султон ёнига

жўнадим. Бу Шоҳибекхонга хизмат қилишнинг биринчи босқичи эди, бу босқич билан қабр ўртасида фарқ йўқ эди». Бу воқеа 914 (1508-1509) йилда, Султон Маҳмудхон шаҳид бўлгандан кейин икки ой ўтгач содир бўлди, ундан бир ой олдин хоннинг тугишган укаси Султон Халил султон сувга чўктирилиб, Аллоҳ раҳматига борган эди, буларнинг барчаси ҳақида тўхталган эдик.

Ўша йили Кобулда Бобур Подшоҳ ўрнашиб, мустақил бўлиб олганди. Энди, хон ҳақидаги ҳикоямиз шу ерга етган экан, агар отам ва Бобур Подшоҳ ҳақидаги баёнимизга қайтмасак, сўз мароми бузилади.

Тўққизинчи фасл. Отам Муҳаммад Хусайн кўрагон (Аллоҳ юзини иймон нури билан ёритсин)нинг Шоҳибекхон хузуридан кочиб, Хуросонга кетиши ва унга тааллуқли айрим воқеалар баёни.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Маҳмуд султоннинг голиб лашқари келиши билан Кундуз қаршиликсиз эгаллангач, Хисравшоҳ кўлида бир йил асирликда ўтирган бизлар озод бўлиб, отам билан топишиб, Шоҳибекхон отамга икта қилиб берган Шаҳрисабзга кўчиб кетдик.

Кавс ойининг бошида Шоҳибекхон Хоразмга юриш қилди. Тобелари билан ўзбеклар орасида юрган мўғул сардорлари, султонлару амирлари мудом кўркув ва ҳавфдан юракларини ҳовучлаб туришарди. Барча жаҳалларда мўғулларнинг ҳимоячиси Маҳмуд султон шу пайтда Кундузда вафот этди. Барча мўғуллар, айниқса, отам бундан каттик қайгуга тушишди.

Чунки Маҳмуд султон отамга жуда кўп меҳрибончиликлар қилган эди, борди-ю Шоҳибекхон салтанати доирасидаги амалдорлардан бирортасининг ҳаёли лавҳида отамга жабр ўтказиш белгисини сезиб қолса, Маҳмуд султон буни ўз меҳрибончилиги ва садокати қалами билан ўчириб ташлар ёки ўша ярамаснинг ҳасад тўла юраги лавҳидан бу белгиларни жазо пичоғи билан кириб ташлар эди ва отамни ҳар бир ишда қўллаб-қувватлашни ўзи учун зарур вазифа деб ҳисобларди. Унинг ўлиmidан барча мўғуллар, айниқса, отам катта ташвишда қолишди.

Шоҳибекхон отамнинг яқин дўстларидан бири Жонвафога хуфёна айтган эмишки, Хоразмни эгалламагунча зинҳор орқасига қайтмасмиш, қамалнинг узок давом этиши аниқ: “Бугунги кунда ўзбеклар орасида ўттиз мингга яқин мўғул бор. Мўғулларнинг сардорлари мавжуд экан, улар бизга астойдил хизмат қилишмайди, – депти у, – Қулай вазият тугилса, биз уларга нима қилган бўлсак, улар ҳам бизга шундай қилишади. Улардан биринчиси – Муҳаммад Хусайн кўрагон. У ҳақда мен неча кундан бери ўйлайман, уни ўлдириш хонлардан бирини ўлдириш билан тенг. Бундай қилсам менинг хонларга қилган мурувватларим йўққа чиқади. Хуллас, яхшиси сен бориб бу гапларни унга етказ. Муҳаммад Хусайнга айтки, тезроқ лаш-лушини йиғиштириб, оёғи етганча қочиб кетсин. Ўлим билан ўйнашмасин. Чунки у кетгач, қонсираган қиличим бошқа мўғул амирларини йўқ қилишга қиришади”.

Амир Жонвафо дархол шоша-пиша отамга одам юборди, у пешин намози пайтида етиб келди. Аср намози пайтида отам болалари орасидан мени танлаб олиб, тагин хизматкор ва тобеъларидан ўн олти кишини хамрох килиб, Хуросонга кочди.

Бу воқеаларни худди тушимдаги алахсирашдек эслайман.

Ўша кунлари Султон Саидхон ҳам Самаркандда эди. Биз борганимиздан уч кун кейин у Мўғулистонга кочиб кетди, булар юкорида зикр этилди.

Отамнинг Шахрисабзда колган фарзандларидан тўнгичи Хабиба Султон Хониш эди. Шоҳибекхон уни Султон Махмудхоннинг кизи – Тошкандда уйланган хотини Ойша Султон хоним (ҳозир Мўғул хоним номи билан машҳурдир) билан бирга сакларди. Кейинчалик Шоҳибекхон Хабибани дабдаба билан Махмуд султоннинг ўғли Убайдуллоххонга никоҳлаб беради. Ундан кейингиси – Гавхаршод бегим. Амир Жонвафо отамнинг кочиб кетишига ёрдам бергани учун Шоҳибекхон уни Жонвафонинг ўғли, ўзбеклар орасидаги ўз тенглари ичида ажралиб турувчи амир Ёрга олиб берди. Улардан кичикроги отамга хамрохлик килаётган – мен. Яна биттаси Муҳаммад Шоҳ – уни қариндошларимиздан бири орқамиздан Хуросонга олиб келди. Ёнг кенжа йўлдошимиз – аввал айтиб ўтилган, онаси Султон бегимнинг ёнидаги Абдуллох мирзо эди, – унинг ҳаёти ҳали баён қилинади. Шундай қилиб, Шахрисабздан чиқиб, тун бўйи йўл босдик ва эртасига кечкурун Аму дарёси соҳилига етдик. Ҳаво жуда совук эди. Қийнала-қийнала дарёдан ўтиб олдик ва Балхга етмай Хуросонга кетдик.

Султон Хусайн мирзо ҳаёти ва ҳукмронлигининг охири кунлари эди. Султон Хусайн мирзо – Амир Темурнинг ўғли Жаҳонгир мирзонинг набираларидан бири бўлиб, Амир Темурдан кейин унинг авлодидан ҳеч кимга салтанат насиб этмаган эди. Султон Хусайн мирзо қиличининг зарби ва узок йиллик қатъиятли кураши билан ўттиз етти йил Хирот тахтида бутун Хуросонга мустақил подшоҳлик қилди. У фазилат эгаларини, ҳунар, санъат аҳлини тарбиялашга шу даражада ҳаракат қилди, замонда ҳар бир қавмдан бир нечталаб жаҳонга машҳур улуғ арбоблар етишиб чиқдики, бунақалари унғача ҳам, ундан кейин ҳам бўлмаган эди.

Модомики ҳикоя шу жойга етган экан, шуни айтишим жоизки, мен шу муборақ замонда кўзга кўринган ва шухрат қозонган зотларнинг ҳаётини баён қилишни қўнғлимга тугган бўлсам-да, лекин истёждодимнинг қамлиги, қулай фурсатнинг йўқлиги туфайли бу ишга қадам қўёлмаган эдим. Уларнинг қок исмларини бу ерда эсламай ўтишга қўнғлим изн бермайди, нима бўлса ҳам мен улар ҳақида қалам тебратиш бахтига муяссар бўларканман, агар бу арзимас ёзувларимда ҳато ва қамчиликларга йўл қўйсам, буни зукко ўқувчилар ҳайрихоҳлик билан қабул қилишларига умид қўзини тикаман. Ана шу мутлақ улуғ Аллох Таолонинг назари тушган буюқ зотларнинг аҳолини баён қилиш туфайли бу ҳокисорнинг ихлоси устига уларнинг шарофатидан бир нур тушиб, амал, мансаб арбобларининг тарихини ёзиш учун зоеъ қилган вақтимнинг ўрнини босолса ажаб эмас.

Байт:

Шакар йўқ, тилимда унинг номи бор,

Шукрим оғзимда заҳр эмас зинҳор.

Шунингдек,

Байт:

Хирот пири, ансорийлар сараси,

Аллох назар этган, қудсий нафаси.

Хиротнинг пири муршиди, ансорларнинг улуги, юсак мартабаларнинг эгаси, Аллох

Таолога макбул бўлган Хазрат Хожа Абдуллох Ансорий (уларнинг сирлари мукаддас бўлсин), шундай марҳамат килган экан: “Сен Аллохнинг дўстларидан бири бўлишга ҳаракат кил, агар шундай бўлолмасанг, унинг дўстларининг дўсти бўлишга ҳаракат кил. Бунинг ҳам киллолмасанг, агар шу тоифа одамларнинг сўзларини эшитсанг, гарчи улар сенга ҳеч бир таъсир ўтказмаса ҳам, сен уларга бошингни кимирлатиб қўй. Борди-ю шу ҳам қўлингдан келмаса, унга душман сифатида яқинлаш. Негаки қўплар Унга душман либосида яқинлашдилар, унга яқин келишган пайтда эса, устларидаги либослари дўстлик сифатига алмашинди. Демак, қандай йўл билан бўлмасин, Унга яқин бўлишга урин. Масалан, Хазрат пайгамбаримизнинг қўплаб ҳурматли саҳобалари мусулмон бўлганларигача Унинг ҳузурига душман сифатида келишган эди, Мухаммад Мустафо (с.а.в.) самимий суҳбатлари тўғрисида душманлик дўстлик билан, жонқиллик ислом билан, зулмат ёруғлик билан алмашди. Худди шунингдек, қўпгина Унга шак келтирадиган одамлар ўз эътиқодсизликларини билдириш учун буюк одамлар олдида келишганда, ишончсизликлари худди шундай Аллохга иймон келтириш билан алмашди. Бу тоифа одамлари ҳақидаги китобларда шу фикрни тасдиқловчи қўплаб ҳикоя ва ривоятлар келтирилган. Демак, агар биз ўша одамлар тоифасидан бўлолмасак ҳам, ҳеч бўлмаса уларни мактовчи ва мадҳ этиб зикр қилувчи бўлайлик. Бу чиндан-да улуг иш, унга ҳар қандай истеъдодсиз одам ҳам бундай бахтга муяссар бўлавермайди. Бу тоифа вакиллариининг ҳаёт йўллариини баён қилиш ҳақида ўйлаш, мулоҳаза юритиш бошқа ишлардан қўра яхшироқдир.

Байт:

Фикринг азиз ўзгаларнинг жамолидан,
Ҳаёлинг ҳам менга ширин висолидан.

Бу тоифадагиларнинг тўлиқ зикрини қозғош юзига туширишга мен фақир банданинг ҳаддим қилмайди. Шундай экан, бу мухтасар тарихда улар ҳақида Аллох иродаси билан бир неча сатр умумий тарзда битишга уриндик, ҳарқалай бу яхши вақтда кишига хотиржамлик ва қўнғилга тасалли беради.

Рубоий:

Жоним, лабим номинг айтиб толмагай,
Сенинг ёдинг эсдан чиқиб қолмагай.
Ой юзингдан ҳар қанерда сўз кетса,
Ундан ўзга сўзни қулоқ олмагай.

Мусулмон дунёсининг нури ва шайхулисломи Хазрат Мавлоно Абдурахмон Жомий (Аллох раҳматига олган бўлсин) зикрида

Султон Хусайн мирзо замонида яшаган авлиёи бузруквор, муршиди олий зотлар орасида ҳаммадан улуги, ислом дунёсининг нури шайхулисом Мавлоно Абдурахмон Жомийдир (Аллох ул зотнинг қабрларини нурафшон қилсин).

Унинг улуглиги шу даражадаки, мен фақир бандага ўхшаш кишининг таъриф қилмоғига мухтож эмасдир. Гарчи, у таъриф-тавсифдан юқори турса-да, бу ерда унинг айрим ҳолат ва қилмалари баён қилинади. У Мавлоно Саъиддин Қошғарийнинг муриди, бу –

Мавлоно Низомиддин Хомушнинг муриди, бу эса – Хожа Алоуддин Атторнинг муриди, буниси эса – муршидлар пешвоси, сўфийлар сарвари, Аллохга якинлашиш занжирининг бош халкаси, ҳақ йўлни танлаган бандаларнинг киблагохи Хожа Бахоуддин Накшбанд (унга Аллохнинг раҳмати ёғилсин)нинг муриди эди.

Мавлоно Саъдиддин Кошгарий (Аллох раҳматига олган бўлсин) зикрида

У Кошгардаги улуг инсонлар авлодидан эди. Уларнинг авлодида олимлар, такводор уламолар, солихлар ва авлиёлар бўлган. Шулар жумласига Шайх Саид Кордгарнинг муриди Шайх Хабиб, Шайх Саид Мужтабо Мужаррад, факир банданинг тўртинчи бобоси амир Саид Ахмадлар киради. У кичик ўгли амир Саид Алини Шайх Хабиб хузурига олиб боради, мулокот пайтида бола инжиклик килиб, ниманидир талаб кила бошлайди. Отаси канча юпатишга уринмасин, унамайди. «У нима деяпти?» деб сўрайди шайх. «У, оч колдим, деяпти» деб жавоб беришади. Сухбат тут дарахти остида бўлиб ўтади, ўша тут дарахти ҳозир ҳам бор, мен факир ўша маълум ва машхур дарахтни зиёрат қилганман. Шайх Хабиб қабрини зиёрат қилишга келган ҳар бир одамга шу воқеани айтиб беришади ва дарахтни кўрсатишади.

Шайх ҳаёлга чўмади, шу пайт дарахтдан иссиқкина юм-юмалок нон тушади. Шайх уни олиб, амир Саид Алига беради ва бу сенинг насибанг, буни ҳеч ким билан бўлишмайсан, дейди. Шубҳасиз, амир Саид Алининг бахтли ҳаётида юз берган барча хайрли ишлар Шайхнинг ўша марҳамати туфайлидир. Киссадан хисса шуки, Мавлоно Саъдиддин наслида Кошгарда қандай улуг одамлар бўлганлигини таъкидламоқчи эдик.

Мавлоно Саъдиддин ҳазратлари йигитлигида Кошгардан четга чиқиб турган. Улугбек атрофидаги обрўли олимлардан бири, асли кошгарлик Мухаммад Аттор ҳазратлари айтган эдилар: «Биз Мавлоно билан Самарқандда кўп бирга бўлардик, чунки икковимиз ҳамшаҳар эдик. Илм ўрганиш билан шугулланардик, кўплаб кундалик ишларимизни бирга қилардик. Бир куни талабаларимиз, фалон маҳаллада Шайх Сирож исмли бир шайх пайдо бўлипти, деб қолишди. Одамлар тез-тез унинг ёнига келиб туришаркан, у одамларни нима топса шу билан, нон, тоза узум шинниси билан сийларкан. Биз ҳам Мавлоно иккимиз шайх ёнига нон билан шиннидан татиб кўриш учун бордик.

Байт:

Хаммамизни кўз-қошимиздан ўпиб,
Иззат-ла ўткизди, эҳтиром этиб.

Егуликдан борини келтиришди, бу – ўша макташган, беҳад ширин шинни билан нон эди. Мен оч эдим, зўр иштаха билан нон ейишга тутиндим, Шайх билан Мавлоно Саъдиддин сухбатга берилишди. Нон ва шиннининг лаззати мени уларнинг сухбатидан гофил қолдирди. Бир вақт хушимга келиб қарасам, Мавлоно йиглаяпти, сухбатга берилган шайх кўлини қизилнинг қаерига қўйса, ўша ердан тутун чиқиб, ўша ер қуярди. Буни кўргач, мени кўркув ва ваҳима қамраб олди-да, ўтиролмай кетиб қолдим. Мавлоно Саъдиддин ортик кўринмади. Хужрасининг эшиги узок вақт қулфлоглик турарди. Шундан кейин бир неча йил ўтгач, унинг шухрати Хуросонда ёйилди.

Мавлоно Низомиддин Хомуш (Аллох унинг сирларини мукаддас килсин) зикрида

Камина бир ишончли улуг одамдан эшитган эдимки, Мавлоно Низомиддин Хомуш Хожа Алоуддин Атторнинг муридига айланиш бахтига муяссар бўлгунга қадар беҳад такводор покдомон бўлган ва мудом Чокардиздаги факихлар масжиди остонасида ўтириб, шайх Абул Мансур Мотурудий рухига сигинар экан. Унинг тасавурида Шайхнинг рухи одам киёфасида панжара ортида бошига рўмол ёпилган холда пайдо бўларкан-да, унга таълим бера бошлар экан. Мавлоно хазратлари Хожа Алоуддин суҳбатига ноил бўлгач, у: «Агар мен, Худо кўрсатмасин, ўша машгулотга берилмаганимда, чинакам эътиқодни саклаш менга қийин бўларди» деган экан. Нихоят бизга маълум бўлдики, у жуда кўплаб кароматлар кўрсатган ва гаройиб ишлар содир қилган, булар Абдурахмон Жомийнинг «Нафахот ул-унс» асарида битилган. Мавлоно Низомиддин ҳақидаги бошқа ҳикоятлар Хожа Алоуддин хазратлари ҳаётининг зикрида келтирилади.

Хожа Алоуддин Аттор (Аллох унинг гўрини хушбўй хидларга тўлдирсин) зикрида

У Бухорои Шарифнинг бадавлат одамлари наслидан бўлиб, либосини покиза тутишга ҳаракат қиларди. Камина унинг ўғилларидан биридан эшитган эдимки, Хожа Алоуддин улуг хожа Хожа Баҳоуддин Накшбанд (Аллох унинг пок руҳини мукаддас қилсин) ҳузурига келганида, унинг кўнглида улуг ниятлар ва ниҳоясиз талаблар бор эди. У қабул қилишларини сўраганда Хожа: «Агар бизнинг қабул қилишимизни истасанг, қушхонага бориб, молнинг қорнини тесқари қилиб, бошингга қўйиб, бу ерга олиб қелишинг керак» деди. Хожа Алоуддин, азбаройи истаги қучлилигидан шундай қилди – молнинг қорнини дўпписи ва салласи устига қўйиб қелди. Қорин ичидаги нарсалар йўл бўйи ҳар томонидан тўкилиб томчилаб борди, шу аҳволда у бозор ичидан ўтди. Одамлар унга таъна қилиб, масҳаралаб устидан қулишарди. У Хожа ҳузурига шу аҳволда қелди. Хожа уни кўриб аҳволига раҳми қелди-да, қабул қилди.

Охири шу даражага етдики, Хожа хазратлари ўз толиб муридларининг барчасини Хожа Алоуддин суҳбатига боришга буюрадиган бўлди ва Хожа Алоуддин менинг кўп юқимни енгил қилди, деди. Бу ҳикоят «Нафахот ул-унс» (Дўстлик эҳкинлари)дан олинди. «Силсилат ул-орифин» асарида ва Мир Абдол Аввалнинг «Жамъ» (Тўплам)ида кўрсатилишича, Хожа Накшбанддан кейин унинг барча издошлари Хожа Алоуддинни токи Хожа Муҳаммад Порсо алайҳи раҳматгача пир сифатида эътироф этишди. Хожа Накшбанд хазратлари ва унинг шайхлари ҳаётига тегишли айрим маълумотлар у ҳақда сўз борган пайтда кейинроқ зикр этилади, иншооллох. Хазрат Мавлоно Абдурахмон Жомий Мавлоно Саъиддиндан кейин Хожа Ўбайдуллох хазратларига қўл берган экан, бу унинг кўплаб асарларида айтилган. Фақир банда хазрати маҳдуми Нуро Хожа Шаҳобиддин Маҳмуддан эшитган эдимки, у Хожа Хованд Маҳмуд номи билан

танилган, бу мухтасар тарихнинг каерида хазрат хакида гап кетса, у оддий килиб Махдуми Нуро деб аталади, у айтган эдики, хазрат Мавлоно Абдурахмон Жомий хазрат Хожа Убайдуллох хузурларига кўл бериш учун келганда, унга газал ўкиган экан, унинг матлаъи мана бундай экан:

Кексайган юзларимни итинг изига сурай,
Оппок сочларим билан бўсагангни супурай.

«Нафахот ул-унс»нинг бир ерида Жомий ёзган эди: «Хазрат Хожа Убайдуллох (Аллох унинг пок руҳини мукаддас килсин) каминага ўзининг Хуросондан Хисорга келгани хакида хикоя килатуриб шундай деган эди: «Хисорга карашли Халфатудаги Мавлоно Яъқуб билан учрашувимизда у менга каттиқкўл, менинг унга интилишимни кесиб ташламокчи бўлгандек туюлган эди. Ўзимча фикрлаб, айтдимки, узок жойдан мислсиз кийинчиликлар билан мана шу буюк одам суҳбатига ноил бўлиш учун келдим, бу каттиқкўлликнинг, эҳтимол, сабаби бордир. Бунинг сабаби, эшитишимга караганда, Чағониёнда айрим мутаассиб кишилар у ҳақда нолойик сўзларни айтишгани ва бу сўзларга тоқат килгани бўлса керак. Шуларни ўйлаб ўтирганимда хазрати Мавлоно рўпарамда гўзал, жозибали киёфада пайдо бўлдики, уни беихтиёр кучоклаб олишни хохладим». Гап шу ерга етганда хазрати Хожа Убайдуллох тасаввуримдаги пирим Мавлоно Саъдиддин киёфасида кўрингандек бўлди, унинг бу ёруг оламдан кўз юмганига канча вақт ўтган эди. Уни бундай киёфада кўриб хайратда қолдим. Ишончим қомилки, у: «Иккинчи марта у менга беҳад жозибали кўринди» деган сўзларининг исботи учун атайлаб ўз киёфасини ўзгартирди.

Хазрат Эшон Убайдуллох ҳам Хазрат Мавлоно Жомийни кадрлар эди. Хазрат Мавлоно ёшлиқ пайтида илм эгаллашга роса ружу қўйган ва шу даражага эришган эдики, Шохрух мирзо замонасида, Мовароуннахр ва Хуросонда бешта энг улуг уламо бор эди, уларни «Хамсаи мустажир» (беш бузруквор) деб аташарди. Булардан биринчиси – хазрати Мавлоно Абдурахмон Жомий; иккинчиси – Мавлоно Довуд Хисорий; учинчиси – Мавлоно Шайх Хусайн мухтасиб; тўртинчиси – Мавлоно Шамсиддин Баҳрободий; бешинчиси – Мавлоно Бурхониддин эди.

Ўша кунларда хазрати Мавлоно Жомий мажозий ишк – мухаббатга мубтало эди ва бу ҳолат уни ҳеч қачон тарқ этмади. Унинг биринчи девонига қирган шеърлари ўша пайтда яратилган эди. Дарҳақиқат, унинг биринчи девонида бу ўзига хосликни хайрат билан қузатиш мумкин.

Хазрат Мавлоно Саъдиддин мудом Маликон масжиди ёнида жойлашган Бодғиз гузарида ўтирарди. Ушбу масжидда ўша гузар номи билан Бодғизак деб аталувчи эшик бор.

Ана шу эшик олдида ўтирарди. Хазрат Мавлоно Жомий бу гузардан тез-тез ўтиб турарди. Мавлоно Саъдиддин бир куни айрим издошларига: «Бир лочин бор, шу ердан тез-тез ўтиб туради – у қанақа бахт-икбол соҳибининг тузогига илинаркин?» деган ва Мавлоно Абдурахмон Жомийга ишорат қилган. Охири хазрати Мавлоно Жомий унинг издошлари каторидан жой олди. У ҳамма нарсадан воз кечиб, бутун фикри-зикри билан Мавлоно Саъдиддин Кошгарий хизматларига берилди ва олти ой муддат ичида бошқа одамлар билан мулоқотни батамом унутди. Шундан сўнг у пирининг руҳсати билан мукаддас сафарга йўл олди ва иккита табаррук шаҳар – Маккаю Мадинани зиёрат қилиш бахтига муяссар бўлди. Унинг ўша ёқда битган беҳад гўзал қасидалари ва шеърлари бор, айниқса, Мадинага яқинлашаётганда ёзган қасидаси ўта нафис. Мана унинг биринчи байти:

Бу замин манзили жононим эрур,
Йўлида сарви хиромоним юрур.

Абдурахмон Жомий икки марта Хазрат Эшон – Хожа Убайдуллох Ахрорни зиёрат килмок учун Мовароуннахрга келди.

Хазрат Махдуми Нуро айтган эди: «Хазрат Эшон Убайдуллох хали тирик пайтларда бир куни Самаркандда бетоб бўлиб колдим. Даволаниш учун Хуросонга кетдим, ўшанда Хазрат Мавлоно Жомийнинг уйларида бўлдим ва ундан сабоқ олдим. Ўша кунлари менда кизамик бошланди. Ўша пайтда табибларнинг устози Кутб Адам мени даволаш билан машгул бўлди. Кизамик беҳад зўрайиб, бир куни тонг махали ўлишимга оз колди. Менинг ахволим хакида Мавлоно Жомийга хабар килишди. Мавлоно хаммомда экан. У шу кадар кўркиб кетгандан кўйлагини хам киймасдан, бошига сочикни ёпиб, унинг устидан салласини ўраб, ялангоч баданига пўстинини илиб югуриб келди. У бош томонимга ўтириб мёндан: «Нима бўлди, Махдумзода?» деб сўради. Мен у билан ўлим олдидан видолашдим ва ундан розилик сўрадим.

Хазрат эса: «Эй Махдумзода, ташвиш чекманг, хечкиси йўк» дея бошини куйи солди ва шу холатда узок ўтирди. Бу орада мен ўзимга разм солиб, ташвишга арзийдиган хеч нарса сезмадим, ўрнимдан туриб ўтирдим. Хазрат Мавлоно бошини кўтариб, кулимсиради-да: «Махдумзода, хечкиси йўк, деб айтмовдимми, деди. – Аллохга шукр, мана, соппа-согсиз, мени кўркитиб юбордингиз. Мен бундан гоятда хаяжонландим». Кейин у ўрнидан турди-да, кетди. Мен эса батамом согайдим, Мавлоно Кутб Адамга мухтожлигим колмади».

Хазрат Мавлоно Жомий гоятда камгап одам эди, борди-ю бир-икки жумла айтса хам, унда бирорта кочирим ёки хазил бўларди. Хазрат Махдуми Нуро айтиб берган эдиларки, бир куни хазрати Мавлоно Жомий Самаркандга, хазрати Эшон Убайдуллох хузурига келганларида, Эшон хазратлари Мавлонони Мотуридга олиб борган ва Самарканд узумининг навлари машхурдир, деганлар. У богбони Мавлоно Хожи Косимга: «Мавлоно учун сохиби, хусайни ва фахри узумларидан келтиринг» деганлар. Узумни олиб келишганда хусайни ва сохиби навларини жуда яхши, деб топишди. Эшон Убайдуллох айтдиларки: «Мен Хуросонда еган фахри узуми жуда ширин эди, шунинг учун Хуросондан фахри каламчасини келтириб, шу ерда ўстирдим, аммо у бу ерда унча яхши бўлмади – бўлгани мана шу кўриб турганингиз». Хазрат Мавлоно Жомий Хожи Косим тарафга бурилиб: «Самарканд замини – меҳмондўст эмас» деди. Жомий биринчи бор Самаркандга оддий одам сифатида келганида, аллакандай самаркандлик унга хаммомда: «Эй хуросонлик, хаммомга пўстинда кирадими одам?» депти. Хазрат Мавлононинг муборак бадани мўйдор экан. Мавлоно унга караб: «Самаркандликларнинг совуклигидан хатто хаммомда хам пўстинни ечиб бўлмайди», деган экан. Унинг бундай киноя-кочирмалари бутун оламга машхурдир.

Бу мухтасар тарихда бундан ортигини сигдириб бўлмайди. Хожагон вакиллари одатига кўра, Мавлоно ўз сулукларини нихоятда махфий тутар эдики, шу жихатдан мурид олмокни истамаган. Умрининг охирида у: «Улугларнинг нисбатлари бизга омонат эди, пинхон сакламок учун бу ишни килмадим. Аммо охири маълум бўлдики, яхши иш килмаган эканман. Сўфийлар силсиласини узмай давом эттириш лозим экан», деган.

Ўз даврининг улуг олими Мавлоно Абдулгафур Лорий хазрати Мавлоно Жомийнинг шогирди эди. Хазрат Мавлоно уни кабул килгани маълум. Мавлоно Лорий «Нафахот ул-унс» асарига «Шарх» битган. Бундан ташкари у «Тазкирайи Мавлоно Жомий», яъни «Шарх»га кўшимча ёзган, у ерда унга кўл берганини ва бунинг Мавлоно томонидан кабул

килинганини баён килган. Мана ўша ёзувлардан бир парча: «Бир куни мен Мавлоно билан ёлғиз қолишга муяссар бўлдим ва унга, одамларнинг келди-кетдисидан, уларнинг дарс, тушунтириш талаб қилишларидан толиқдим. Бутун вақтимни шулар банд қилганидан сиз буюрган хайрли вазифани бажаришга вақт тополмайман. Нима қилсам бўлади?» деб сўрадим. Мавлоно: «Факат ўзингизни деб олам элини Аллоҳ олаmidан чиқариб ташлаб бўлмайди. Хар қандай ҳолатда ҳам одам ўз иши билан шугулланиши керак. Мана бугун мен ҳаммомга бориб келиб, «Юсуф ва Зулайхо» достонидан икки юз байт назм қилдим. Уйга келиб ўтилиши лозим дарсни ўтдим. Ундан кейин назм қилган байтларни қогозга туширдим, «Нафахот ул-унс»дан бир фаслни ёздим, аммо миямдаги фикр мени бир лаҳза ҳам тарқ этмади, қаламим одат бўйича ҳаракат қилаверди. Сиз ўз ишингиз билан ҳам шугулланинг, одамларни ҳам ўзингиздан четлаштирманг» деди. Хазрат Мавлоно Жомий 898 (1492) йилда бу фоний дунёдан абадиятга рихлат қилди (Аллоҳ уни ўз раҳматига олсин). Олимлар унинг вафоти санасини «Ашъори дилфиреб» («Жозибали шеърлар») сўзларида топишди, яъни шу сўзлардаги ҳарфлар йигиндиси 898 санасини беради. Унинг асарларидан энг машҳурлари қуйидагилар: «Шавоҳид ан-нубувват», «Нафахот ул-унс», «Хафт авранг» («Етти тахт»), – етти қитобдан иборат шеърӣ асар; «Шарҳи қофия», «Шарҳи Мулло» номи билан машҳур, қирқ ҳадиснинг назмӣ шарҳи – «Арбаъин», «Лавойих», «Шарҳи ламаъот», «Шарҳи Фусус ал ҳикам», «Шарҳи мимӣаи ҳамарӣаи ибн Фариз» («Ибн ал Фаризнинг «мим» қофияли «Май қасидаси шарҳи»), «Шарҳи рубоӣйот», уқта девон, «Рисолаи муаммо ва иншо» ва бошқалар бўлиб, уларни Мавлоно Абдулғафур Лорӣ «Нафахот ул-унс» шарҳига қўшимча»да қелтирган ва булар одамлар орасида машҳур асарлардир. Мавлононинг вафотидан кейин бир нечта қоралама қогозлар ёстиги остидан топилган бўлиб, бунгача уларни ҳеч қим қўрмаган, улар орасида икки парча битик ҳам бор экан. Айтишларича, ҳазрати Маҳдуми Нуру уларни қамина учун ёзган экан, улар Султон Саидхон ҳаётининг сўнгги қунларидаги воқеалар баёнида қелтирилади.

Мавлоно Алоуддин мактабдор (Аллоҳ раҳматига олган бўлсин) зикрида.

Ўшандай одамлардан бири ҳазрати Мавлоно Алоуддин мактабдордир. У ҳам Мавлоно Саъдиддин Қошғарӣнинг муридларидан ҳисобланади. Бутун Хуросон ҳалқи унинг буюқлигини тан олади. Бугунги қунда Бухорода машҳур, олам аҳли буюқлигини тан олган Мавлоно Али Бовардий ҳам Мавлоно Алоуддиннинг муриди. У қиши ҳожагон силсиласининг ҳаёт қечинмаларини Ҳожаи Жаҳон Ҳожа Абдулҳолик Гиждувонӣдан тортиб то ўзининг пиригача ёзган ва у ерга Мавлоно Алоуддин томонидан қилинган ажойиб-гаройиб ишлар, қароматларни қиритган. Унда ёзилишича, у Хиҷозга сафар қилган ва Шайх Абдулкабир Яманий билан суҳбатлашган.

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Завжий зикрида.

Мавлоно Шамсиддин Мухаммад Завжий (Румий) ҳам шулар жумласига киради. У ҳам Мавлоно Саъдиддин Кошгарийнинг муриди. Ушбу силсилаи алайхининг ахлларида маълумки, бир куни хазрати Мавлоно Саъдиддин Шайх Бахоуддин Умар хузурларига боришти. Унга Мавлоно Мухаммад Завжий ҳам ҳамроҳ бўлган. Сухбат асносида Мавлоно Мухаммад Завжий (Румий)нинг ҳаёлидан кечибдики, бизнинг ибодат пайтидаги Унга илтижоларимиз – бу Мислсиз Аллоҳга илтижоларимиз экан, бу нарсага биз қандай қилиб «қачон», «қай тахлит» деган саволларсиз эришамиз? Бу фикр Мавлонога анчадан бери тинчлик бермасди, ҳозир эса, у бу ҳақда ўйлагани заҳоти Шайх Баҳоуддин Умар айтдики, Унинг Мислсизлиги ва Ўхшаши йўқлигига сизинмок керак, ана шу сизиниш, илтижодан сўнг қишида бир хузур, хотиржамлик пайдо бўлса, бундан сўнг нима қилиш кераклигини Ўзи кўрсатади. Мавлоно хурсанд бўлиб, қўнгли жойига тушди. Унинг хузуридан чиққанларидан кейин Ҳазрат Мавлоно Саъдиддин: «Шайх ҳозир жазава ҳолатида, у қамолотга етишиш босқичларини билмайди. Бу сўзларингиз менга аввалдан маълум эди, аммо мен саволингизга жавоб бермаган эдим, чунки бу ўй-фикрларингиз Аллоҳга яқинлашувингизда қўмақ берган бўларди. Бу қамолотга етишнинг омилидир, шу сабабли индамаган эдим. Бу фикр ҳаёлингизга қелиб қолди-ю Шайх дарҳол бунга жавоб қайтарди, ана энди сиз бу ишга тиришиб интильмайсиз. Масала ойдинлашган бўлса-да, аммо сизнинг қамолотга интилишингиз зарар кўрди» деди.

Ҳожа Абдулазиз Жомий (Аллоҳ раҳматиға олган бўлсин) зикрида.

Ҳожа Абдулазиз Жомий ҳам ўша инсонлар жумласига киради. У ҳаж сафарига отланганда, қўплаб олиму фозил одамлар унга ҳамроҳ бўлишган, ана шу сафарлари машҳурдир.

Шайх Пурон (Аллоҳ раҳматиға олсин) зикрида.

Шайх Пурон ҳам ўша улуглар тоифасидан, у Жалолиддин Боязид Пуроннинг ўгли, у ҳақда «Нафхот ул-унс»да шундай ёзилган: «Мавлоно Жалолиддин айтиб берган эдики, илгари шаҳардан биз томонга қим йўлга тушса, менга олдиндан маълум бўлар, унинг қўнглидаги фикрларини ҳам олдиндан билиб олардим. Уни қутиб олишга керакли ҳамма нарсани тайёрлаб, уни қутиб турардим. У қелгач, уни қуттирмасдан керакли нарсаларни олдиға қўярдим. Бир куни аллақандай турк бир нечта пишлок қелтирди ва булар ҳалол, есангиз бўлади, деб мени ишонтиришға уринди, ҳар қанча узр айтсам ҳам, у мени зўрлайверди. Уни хотиржам қилиш учун битта пишлокни иккиға бўлдим-да, уни ҳам икки бўлиб, уни ҳам икки бўлиб, ярмининг ярмини едим. Ўшандан бери ҳалиги қобилиятим

йўқолди. Энди мен уйимга ким келади, кўнглида нима ўй-фикр бор, билмайман, у келиб, нима тайёрлаш кераклигини сўраб билганимдан кейингина тайёргарлик бошланади. Шу сабабдан одамларни куттириб кўйишга тўғри келяпти».

Унинг одати шундай эдики, уйига келган кишини бор нарса билан меҳмон киларди, шундан сўнг нима тайёрлаш кераклигини сўрарди, албатта нимадир буюртма бериш лозим эди. У хаммасини гоятда тез тайёрлар, буюрилгандан кўп нарсани олиб келар, егуликларни нозик такаллуфлар билан кўяр эди. Кўпинча дастурхонни ўзи ёзиб, егуликларни кўярди. Отам Хуросонга борган пайтида у бир неча бор Шайх хизматига мушарраф бўлган, мени ҳам кўпинча бирга олиб бориб, дуо килиб кўйишини сўрарди. Шоҳибекхон Хуросонни олганда, юкорида зикр этилган Султон Аҳмад мирзонинг амирзодаларидан Мир Мўгул деган хийла танилган шоир туркий шеър битипти:

Олма оламники оламда баче гамлар бор,

Ол кўнгул мамлакатин, кўрки не оламлар бор.

Ушбу шеърни Шохибекхонга ўқиб берганида, у шеърни жуда мактабди ва: «Фирдавсий Султон Махмуд Гозий Газнавийга олтмиш минг байтдан иборат «Шохнома»ни айтган, Султон Махмуд бунинг учун ўттиз минг динор берган. Сен бир байт айтдинг, мен сенга олтмиш минг шохрухий бераман» депти. Ўшанда Шохибекхон ана шундай улуг Шайх Пурондан олтмиш минг шохрухийни мусодара қилишга қарор қилган эди, аммо ҳали у пулларни олиш учун одам бормаган эди. Мир Мўгул тиз чўқиб: «Агар ўша пулларни олиш учун фармони олий берсангиз, менга тортик қилинган миқдордаги Шайхнинг пулларини мен тухфа сифатида қабул қилиб, ўз хожатимга сарфласам» деди. «Мен сенга ўша пулларни ҳазинадан нақд бермокчи эдим, модомики ўзинг шу қарорга қелган экансан, майли, шундай бўлақолсин» деди хон. Мир Мўгул мусодара учун фармон ёрлигини олди ва ушбу мусодара тафсилотини ҳам, пул олиш учун берилган фармонни ҳам ҳеч қимга айтмади. Аммо анча муддат ўтгач Мир Мўгулнинг қанчалик олийжаноблик ва одамохушлик қилгани ҳаммага машхур бўлди.

Мавлоно Абу Саид Убахий зикрида.

Мавлоно Абу Саид Убахий ҳам шу инсонлар жумласидан бўлиб, у ҳазрати Эшон Убайдуллохнинг муридларидан эди, ўша даврда Хуросон эли ўртасида машхур эди. Мен бир неча марталаб отам билан остоналарини ўпиш бахтига муяссар бўлган эдим, у киши эса фақир бандани ўз дуолари билан сарафроз қилган эди.

Мен ҳазрати Маҳдуми Нуро (Ҳожа Шаҳобиддин Махмуд)дан эшитган эдим. У менга мана бу воқеани айтиб берган эди: «Бир қуни бир гуруҳ одамлар ҳамроҳлигида бир тоғнинг этагида эдик, мен ялангоёқ эдим ва ўша ерга ўтирдим. Ҳазрат Мавлоно Абу Саид тоғ тепасига чиқиб айланиб юрди. Унинг гапни ўйламай гапирадиган ҳамроҳларидан айримлари: «Мавлоно худди тоғ эҳкисидек юрипти» дейишди. Мавлоно пастга тушгач, у ўша одамга қараб қулимсиради-да: «Биз тоғ тепасида худди тоғ такасидек юридик, эҳтимол, Сиз ҳам кўргандирсиз?» деди.

Мавлоно Муъин Воиз зикрида.

Мавлоно Муъин Воиз ҳам ўша одамлар жумласидан бўлиб, у Мавлонозода Фарохий номи билан машхурдир. Унинг муридлари ва дўстлари кўп. Бутун Хуросон халки унинг буюклиги ва пешволигига қойил қолган.

Мавлоно Хожа Кўхий зикрида.

Мавлоно Хожа Кўхий ҳам шулар жумласидан. Эсимда бор, бир куни Маликон жоме масжидида намоздан сўнг таҳорат сочигини елкасига ташлаб, икки учини олд томонидан тугиб, қиблага юзланганча мурукабага кетди. Юзида хайрат ва ҳузур нишонаси зохир бўлди. Отам ўша ерда ўтирганлардан унинг қимлигини сўради. «Бу Мавлоно Хожа Кўхий», деб жавоб беришди. Отам (Аллоҳ унинг мартабасини улуғ қилсин), Мавлоно ташқарига чиқмоқ учун ўрнидан тургунча сабр-тоқат билан кутиб турди. Кейин унга яқинлашиб, ҳурмат-эҳтиром билан эгилди ва унинг эътиборига сазовор бўлди. Камина ҳам отам шарофати билан унинг қўлини ўпишга мушарраф бўлдим, отам у кишидан мени дуо қилишини илтимос қилди, дуо қилиб, кейин Мавлоно кетди. Шундан сўнг бир неча марта унинг мулозаматида бўлди.

Ҳазрат Хофиз Махмуд Зиёратгоҳий зикрида.

Хофиз Махмуд Зиёратгоҳий ҳам шулар жумласидандир. У шайх Зайниддин Хавофийнинг халифаси, шайх Зайниддин эса шайх Нуриддин Абдурахмон Мисрийнинг муриди, бу эса бир нечта восита орқали шайх Шаҳобиддин Сухравардийнинг муриди ҳисобланади. Шоҳибекхон истилоси пайтида у хали тирик эди, отам мулозаматларига борганда бу фақир банди уни қўришга мушарраф бўлган эдим, муборақ юзларини элас-элас эсламан.

Султон Ҳусайн мирзо даврида улуғ ва табарруқ инсонлар кўп эди. Мен уларнинг ҳаммалари билан ҳам учрашиш бахтига муяссар бўлмаганман, шунинг учун уларнинг қилган ишларини қерағича билмайман. Лекин уларнинг таъриф-тавсифларини ишончли одамлардан эшитганман, чунончи, Мавлоно Абдурахмон Кордгар, Бобо Алишох, Шайх Хожи Муҳаммад Қучоний, Мавлоно Шамс Муҳаммад Маргоний, Дарвиш Пир Имом ва бошқалар ҳақида. (Аллоҳ уларнинг руҳларини муқаддас қилсин).

Шулар сирасига қирувчи олимлар.

Султон Ҳусайн мирзо замонидида яшаган бошқа олимларга қелсак, улар жуда кўп, ҳаммасининг шарҳи бу мухтасар тарихга қилмайди, шундай бўлса-да, табарруққа

уларнинг айримлари хакида бироз тўхталамиз.

Улардан энг улуги ва алломаси – шайхулисом, Мавлоно Саъдиддин Тафтозонийнинг набираси Мавлоно Саъдиддин Амир Темур даврида яшаган ва уламоларнинг пешвоси бўлган. Ундан сўнг Мир Саид Шариф Журжонийдан бошқа унга ўхшаш олим дунёга келмади. Мир Саид Шариф хали ёш эди. Мавлоно Саъдиддин вафотидан ўн кунлар олдин Амир Темур мажлисида бир канча бахслар бўлган, ўша бахсларда кўпинча Мир Саид Шарифнинг кўли баланд келган. Бундан сиқилиб Мавлоно касал бўлиб колган. Мир Саид Шариф уни кўргани борган. Бир мушук келиб Мир Саид Шарифга суйкалиб, эркалана бошлаган. Мир Саид Шариф уни олдидан хайдаган. Мавлоно Саъдиддин Мирга: Пайгамбаримизнинг «Мушукни дўст тутмоқлик – иймон нишонаси» деган хадисларини эшитмаганмисиз, нега мушукни хайдайсиз?» деган. Шунда хазрати Мир Саид Шариф: «Нега сиз хадисни тўғри ўқимайсиз, яъни мана бундай килиб: «Мушукнинг меҳри – инсон иймонидандир».

Бу жавобдан Мавлоно ўта хижолат бўлган ва шу нарса дардининг огирлашувига сабаб бўлиб, шу билан оламдан ўтган.

Шайхулисом (Сайфуддин Ахмад) Султон Хусайн мирзо хукмронлиги давридан бошлаб то Шох Исмоилнинг Шохибекхон устидан галаба килгунига қадар шайхулисом эди. Шох Исмоил истилоси вақтида шахид бўлди. Бунинг баёни мавриди билан келади. Шу муддат ичида у шунчалик такво, диёнат ва авлиёлик кўрсатдики, Шайхнинг сўзларига эътироз билдиргулик зот топилмас эди. Ўша даврнинг кўплаб уламолари унинг шогирдлари эди, улар унинг шогирди бўлганликларидан гурурланиб юришарди.

Камина уламолардан эшитган эдимки, Шайхнинг беҳад машхурлиги боис, у мудом турли тоифадаги кишиларни қабул қилиш, уларнинг муаммоларини ҳал этиш билан машғул бўлган, шу сабабли, у баъзан дарсларни ҳам ўтолмас экан. Масалан, Мавлоно Асомиддин Иброҳим, Мир Мухаммад, Мир Юсуф, Мавлоно Шамсиддин Мухаммад Баҳрободий сингари йигирма бешга яқин таникли донишманд уламолар шайхулисом ҳузурига келиб, илм ўрганиб китоблар битишган.

Шайхнинг мажлисларида бахс-мунозаралар қилишиб, баъзан икки гуруҳга ажралиб, бир-бирларига эътирозлар қилишарди. Кўпинча шундай бўлардики, шайхулисом у фикрниям, бунисиниям рад қилиб, учинчи ҳулосани айтарди ва ҳамманинг шу ҳулосани қабул қилмоқдан ўзга чоралари қолмасди. Гарчи улар мунозарада уста бўлишса-да, гоҳида бирорта масала юзасидан ҳаммалари факат битта ҳулоса чиқаришарди. Шайх эса бошқа ечимни таклиф этар ва ҳаммани ўз фикридан қайтишга мажбур қиларди. Шайхулисом ҳузуридан кетаётганда уламолар: «Инсоннинг ҳаётда шунчалик кўп билимни тўплаганига хайрон қоласан киши!» дея хайрат изҳор қилишарди. Шайхнинг дарслари йигирма тўрт йил давомида шу тариқа кечди ва бу олимлар ҳамиша Шайхга мухтожлик сезишди.

Отам Хуросонга келганидан кейин бир неча кун ўтгач, бола тўрт ёшу тўрт ою тўрт кунлик бўлганда мактабга бериш одатига кўра мени мактабга бермоқчи бўлди ва ок фотиха олиш учун аввал шайхулисом олдиға олиб борди ва у кишидан менга сабоқ беришни сўради. Шайх: «Аллоҳ енгиллик беради» деб ёзди ва гоҳида мулойимлик ҳамда меҳрибончилик билан мени тиззасига ўтқазиб, ширин сўзлар билан менга сабоқ бердики, ўша пайтдан бери ўттиз саккиз йил ўтган бўлса-да, Шайхнинг муборақ юзи, унинг сабоқлари ва меҳрибончилиги нақши худди тошга ўйилгандек хотирамда қолган. Ишончим қомилки, ўша сабоқларнинг шу кунларгача етиб келган шарофати бу дунёда ҳам, охирада ҳам етиб туради, иншоллоҳ.

Беназир олим Мир Муртоз ҳам бўлган эди. Яна бири – Хожа Мавлоно Исфохоний хадис билимдони ва уламолар пешвоси бўлган. У Ирокдан кочиби келган, бунинг сабаби мана бундай эди: Илгари айтиб ўтганимиз, мухтасар баёни хали яна келадиган бадбахт Шох Исмоил беҳад каҳри каттик одам эди. У суннийми, жамоатданми, султонлар ёки амирларданми, уламоми ёки дехконми, ё оддий фукароми – ким бўлмасин, кўлига тушган одамни ўлдирарди. Хожа Мавлоно у катлдан кочиби, Хуросонга келган, кейин Мовароуннахрга ўтиб, ўша ерда қолиб кетган эди.

Тагин жуда кўплаб уламолар ўтган, шулар жумласидан: Мир Абдулқодир Машхадий, Мир Жамолиддин муҳаддис, Мир Атоуллох, Мир Иброҳим Машхадий, Мавлоно Максуд Ширвоний, Мавлоно Хамид Ширвоний, Мавлоно Асоиддин Иброҳим, Мир Муҳаммад, Мир Юсуф, Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Баҳрободий, Мавлоно Гиёсиддин Баҳрободий, Мавлоно Ханафий, Мавлоно Иброҳим Ширвоний, Мавлоно Шох Саид Ошиқ, Мавлоно Аҳмад Румий, Мавлоно Муҳаммад Ганжи, Мавлоно Аҳмад Жандий, Мавлоно Мир Калон Табиб, Мавлоно Хожи Табризий, Мавлоно Муин Табризий, Мавлоно Садриддин Муҳаммад Кандахорий ва ҳазрати Мир Абул Бақоки, унинг вужуди шарифидан ҳозир ҳам бутун олам мунаввардир, Хиндистондаги воқеалар баёнида хали у зот ҳақида тўхталамиз. Ўша даврда у Хиротдаги буюк инсонлардан бўлганликлари боис отам у кишининг падари бузрукворлари Абдулбоситнинг зиёратига бир неча марта борган эди. Мавлоно Абдулғафур Лорий исмли таникли олим ҳам бўлиб, Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий зикрида у ҳақда гапирган эдик. Мавлоно Лорий беҳад бетақаллуф, оддий, кўнгли очик одам бўлган.

У кишининг муборақ хотирига донишмандлик қибри гўбори кўнмаган эди. Дунёнинг турли бурчакларидан Хиротга қандай олим келса, ҳатто у Мавлонога шогирдликка лойиқ бўлмаса ҳам, унинг ишларининг ривожини учун Мавлоно унга таълим берар, неча кунгача китобларини қўлтиклаб, қўча ва бозорларда бирга олиб юрар эди.

Хуросонда олимлар кўп эди, уларнинг номлари ва ҳаётларини муфассал баён қиладиган бўлсак, ҳикоямиз чўзилиб кетади. Тагин кўплаб олимлар бўлганки, фақир банда уларни билмайман, шу боисдан юқорида тилга олинганлари билан чекланамиз.

Улардан – шоирлар. Ўша жаннатмисол замонда яшаган буюк шоирлардан юқорида масалан: Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг номини олимлар ва авлиёлар сафида тилга олиб ўтдик. Агар такрорга эътироз бўлмаса эди, олимлар ва шоирлар ҳақидаги фаслни Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг муборақ номи билан бошлаш ўринли бўларди, шунингдек, Хуросон авлиёлари, олимлари, шоирларининг сардафтери ҳам Мавлоно Жомийдир. Ҳақиқат шуки, қаерда олимлар ва етук инсонлар ҳақида гап кетса, унинг номини қайта-қайта тилга олиш, сўзни ундан бошлаб, у билан тугатиш ҳамиша кўнгилларга ҳуш ёқади.

Мавлоно Абдулғафур Лорий «Нафхот ул-унс»га битган «Шарх»ида шундай деб ёзган: «Ҳазрат Мавлоно Жомий бутун умрлари давомида мажозий тимсоллар таъсири остида бўлдилар ва муҳаббат қуйи уларнинг кўнгил мулкларида салтанат дабдабаси ногорасини чалар эди. Умрларининг сўнгги кунларида, бир куни келсам, ёлғиз ўзлари эканлар. Таҳорат олдилар, илгари мўй билан, чандиклару доғлар билан қопланган муборақ билалари шундай тоза, ялтирок эдики, бунақасини кўрмаган эдим. Мавлононинг қўллари мени хайратга солди. Мавлоно бошини кўтариб, менга қараб дедилар: «Анчадан бери мен ўз ошқиклимни ўзим учун шундай намоён қиламан, ўз ҳаёлимда кўнглим истаган тимсолни тасаввур қиламан-да, унга махлиё бўламан. Анчадан буён битта тимсолни тасаввуримда яратиб, унга ўз муҳаббатимни изҳор қиляпман. Мана бугун

меҳрибон Раббим кўлларимни ўша ҳаёлимдаги тимсолнинг кўлларига ўхшатиб қўйди, хозир ўз кўлларимга махлиё бўлиб ўтирибман. Сиз айна шу лаҳзада келдингиз». Кейин тагин карасам, Мавлононинг кўллари қайта аввалги холига қайтиб қолипти».

Ҳазрат Мавлоно Жомийнинг шеърлари шу даражада машҳурки, бу мухтасар тасвирда уларни сўзимнинг исботи сифатида келтириб ўтиришга ҳожат йўқ. Аммо унинг битта машҳур бўлмаган газали бор, уни ёзишда шундай шарт қўйганки, биринчи байтдаги ҳамма сўзлар алоҳида ҳарфлардан иборат бўлиши, яъни, ҳеч бир ҳарф бошқалари билан бирикмаслиги, иккинчи байтдаги сўзлар икки ҳарфдан, учинчи байтдаги сўзлар учта ҳарфдан иборат бўлиб, бошқа сўзлар билан уланмаслиги лозим, ҳуллас, шу тариқа беш байтдан иборат газал шу тартибда ёзилган.

Руҳи зард дорам зи даври он дар,
Зада доғи дардам даруни дил озар.
Чу тан кост ғўи шаби фуркати ту,
Чу маҳи нав ки бошад бадингуна логар.
Хатат Хизру жаъди кажат мушки Тибат.
Танат симу лаъли лабат тунги шаккар.
Ба жаннат наими, шахди муҳаббат,
Беҳишти муҳаллад насиби муҳаккар.
Ба лабҳо малиҳи, ба талъат сабиҳи
Ба ғуфтан фасиҳи, ба гису муанбар.
Таржимаси:

Эшигига бокиб юзим саргаяр,
Дардим доғи дилга лаҳча ўт калар.
Айрилиқда танам шундай оздики
Мени кўрган янги ойга ўхшатар.
Мийик Хизру сочинг Тибат мушкидир,
Танинг кумуш, лабдан сочилар шакар.
Сен жаннат неъмат, муҳаббат боли
Ҳулд номли жаннат ҳам сендан уялар.
Лабларинг малиҳу, юзларинг сулув
Нуткинг кўп фасиҳу, сочларинг анбар.

«Нафахот ул-унс»га ёзилган «Шарҳ» ўттиз фаслдан иборат. Мавлоно Абулғафур Лорий узра сўраб ёзадики: «Баён қўзилиб кетишидан ҳавотир олмаганимда эди, Ҳазрат Жомий кўрсатган кўпгина қароматларни келтирган бўлардим, лекин биз шу айтиб ўтилганлар билан чегараланамиз. Чунки китобнинг мақсади бошқа, агар гапни қўзсак, мақсадга путур етади».

Мир Алишер зикрида.

Унинг таҳаллуси – Навоийдир. Унгача ҳам, ундан кейин ҳам туркий тилда ҳеч ким унчалик кўп шеър битган эмас. У шеър илмининг устаси, унинг туркийча шеърларининг шухрати Мулло Жомийнинг форсча шеърлари шухрати билан тенг. У форс тилида ҳам

кўп шеърлар ёзган. Форсча шеърларини Фоний тахаллуси билан битган. У Хожа Хофиз Шерозий девонига назира тарзида девон тузган. Хожа Хисрав Дехлавийдан кейин «Яхшилар дарёси» («Дарёи аброр») касидасига ҳеч ким Мир Алишер Навоийчалик жавоб ёзолмаган. Мана ундан бир байт:

Оташин лаълеки тожи хисравонро зевар аст

Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.

Мазмуни:

Шохлар тожидаги оловранг лаъл тош,

Чўғдирки пиширар хом ҳаёлин бош.

Хазрат Махдум – инсониятнинг ифтихори Мавлоно Абдурахмон Жомий хаж сафаридан кайтганларида Алишер Навоий уларга мана бундай рубоий ёзиб жўнатган:

Инсоф бидех, эй фалаки минофом,

То з-ин ду кадом хубтар кард хиром:

Хуршеди жаҳонтоби ту аз матлаъи субҳ

Ё мохи жаҳонгарди ман аз жониби Шом?

Мазмуни:

Инсоф билан айтгил, ложувард фалак,

Кай бири хушхиром мисли капалак:

Куёшингми ҳар тонг сафарга чикар,

Шомдан кайтаётган моҳимми малак?

Унинг учта туркий-ўзбекча, битта форсча девони бор, у «Тазкират ул-авлиё» ни туркийча битган, «Хамса»ни туркийча назм килган. Булардан ташкари, унинг жуда кўп асарлари мавжуд, битта девондан ташкари барчаси туркий тилда ёзилган.

Унинг келиб чиқиши бахшиларга бориб такалади. Отасини «Кичкина бахши» дейишган, у саройда амалдор бўлган. Мир Алишер болаликдан Султон Хусайн мирзо билан дўстлашган. Султон Хусайн мирзо подшоҳ бўлгач, Алишер Навоий унинг хизматига келган, мирзо уни беҳад кадрлаб, гамхўрликлар кўрсатган, Мир Алишер эса халкка худди шундай гамхўрлик килган.

Шундай килиб, ўша замонда халкнинг турли тоифалари ичидан фозил, беназир инсонлар чиккани унинг саъй-ҳаракатлари туфайлидир. У Мир сифатида шундай жидду жаҳд кўрсатдики, натижада катта бойлик тўпланди, дехкончиликдан ва бошқа тарафлардан тушган кунлик даромад ўн саккиз минг шохрухийни ташкил этган. Ўз амирлик мансабининг барча жихатларини – хизматкорларни, мулозимларни, хазинани, сайисхонани, подшоҳлик иморатларини у Султон Хусайн мирзонинг ноиби амир Бобо Алига топширган, бу ўша даврнинг энг буюк сипоҳларидан эди. Мир Алишер амалдорлик ишларини йиғиштириб қўйиб, бошқа амалдорлар ва мулозимлар билан бир каторда ўзини Султон Хусайн мирзо хизматига бағишлади. У кудрати етганча унга ёрдам сўраб мурожаат килган мухтожларга, олиму фозилларга ҳомийлик килди. Ўз мулкидан тушган барча даромадни эл-юрт фаровонлиги учун хайрия ишларига сарфлади. У хонақолар, масжидлар ва бошқа иморатлар курдирдики, уларнинг кўпчилиги то ҳозирги кунгача Хуросонда сакланган. Эҳтимол, шунча кўп қурилишларни амалга ошириш бошқа бировнинг қўлидан келмаган бўларди. Ўша пайтда Мир Алишер ҳомийлик килмаган бирорта олиму фозил киши йўқ эди. У беҳад зукко ва заковатли киши эди. У бошқаларда ҳам худди шундай фазилатлар бўлишини хоҳлар, бунга эришиш кийин бўлар, шундан одамларда гинахонликлар содир бўларди. Унинг нозиктаъблиги ва тез ранжиб қолиш хусусиятидан бошқа камчиликларини топишолмаган. Гарчи у фозил ва беҳад давлатманд

киши бўлса-да, бутун кимматли хаётини нафсини тийиш ва хайрли ишлар билан ўтказди.
Байт:

Теран денгизлардан гавхар-дур унар,

Инсонга кераги –яхши бир хунар.

Демак, Мир Алишернинг битта камчилиги, яъни нозикмижозлигидан ўзгаси бутунлай
фазилат эди.

Шайхим Ахмад зикри. Тахаллуси Сухайлий бўлиб, у ҳам Султон Хусайн мирзонинг
амирларидан эди, яхши шеърлар ёзган, «Хамса»га назира битган.

Хусайн Али Жалойир зикри. Тахаллуси Туфайлий бўлиб, Султон Хусайн мирзонинг
ноибларидан бири, бир муддат парвоначи бўлган. Касида битишда мислсиз эди,
истеъдодда у Салмон Соважий ва Захир Кирмонийдан ўзиб кетди. Унинг «шикаст»
(синди) радифли касидаси бор, эҳтимол, ҳеч бир шоир шу радиф билан бундай хажмдаги
касидани ёзмаган бўлса керак. Куйида шу касидадан бир неча байт келтирамиз:

Нахли қаддат жилва қард қадри санубар шикаст,

Лаъли лабат ханда зад қимати гавхар шикаст.

Пистаи ту гунчаро хун ба дарун зад гирех,

Гунчаи ту пистаро ханда ба лаб даршикаст.

Навхаи қумри чарост гар на зи ёди қадат?

Сарсари охам ба бог қомати ар-ар шикаст.

Хомии амну амон шох Бадеуззамон

Онқи ба бозум адл пушти ситамгар шикаст.

Таржимаси:

Нихол қаддинг жилва қилиб қадри синди санавбарнинг,

Лаъли лабинг ханда қилиб қиммати синди гавхарнинг.

Сенинг пистанг тўлгонтарар гунчани ичма-ич эзиб,

Сенинг гунчанг писталардан махв этгуси қулгиларнинг.

Қўзларингнинг қорачиги бузди эл хонумонини,

Даф бўлди яъжуж фитнаси, садди синди Искандарнинг.

Қумрининг оху воҳи ҳам сенинг қадинг туфайлидир,

Қучли оҳим қуюнидан шохлари синди аръарнинг.

Доруломонлик ҳомийси шoҳи Бадиуззамон,

Унинг адли қудратидан қўли синди ситамгарнинг.

Хусайн Али Жалойир ушбу касидани бошдан оёқ шу тарзда ёзган.

Осафий – вазирнинг ўғли бўлиб, яхши шеърлари бор, бу матлаъ унинг иктидорининг
мевақидир:

Рақиблар қуйида ойимни мен қандай сўроғлайман?

Қириб у қоғиристонга ўзим бағримни доғлайман.

Оҳий – унинг шеърлари ниҳоятда чиройли ва силлиқдир. Айтишларича, улар услубан
Мир Шoҳий шеърларини эслатади. У жуда яхши девон тартиб берган. Шеърларидан
намуна байт:

Фахр этарман қўзларим-ла: у юзинг қўрган сени,

Оёғимдан айланай ёнингга етказган мени.

Хилолий. Шеър фанида устоздир. Унинг яхши шеърлари бор. «Шoҳу дарвеш» достони

унга тегишли. Унинг девони ҳам машхурдир. Жумладан ушбу матлаъни кайд этамиз:

Ой фалак зулмидан букилганми ё?

Ойдан бирор парча юлинганми ё?

Биной – у олим ва етук шоир бўлган. У ва Мир Алишер ўрталарида мудом бахс, келишмовчиликлар бўлиб турарди, улар ўртасидаги мutoйибалар, фикрий жанглар жуда машхурдир. Мана улардан айримлари:

Мир Алишер Мавлоно Сохибнинг бир матлаъсини сотиб олиб, уни ниятига етказган.

Мана ўша матлаъ:

Кўкрагимдур субхнинг пироханидин чокрок

Кирпигим шабнам тўкулган сабзадин намнокрок

Яна бир матлаъ Мавлоно Лутфийникидир. Мир Алишергача бирорта шоирда шеърни давом эттириб ниятига етказиш қобилияти бўлмаган. Мир Алишерга бу матлаъ хуш ёкиб, уни охирига етказган. Мана ўша матлаъ:

Бошимиздин сояси сарви кадинг кам бўлмасун,

Зоти покинг бўлмаса, оламу одам бўлмасун.

Биной Мир Алишерга нисбатан ўткир ҳазил, киноялар қиларди. Шунда Навоий ҳам унга ҳазил тарикасида: «Мавлоно Биной жинни бўлиб қолган, уни «Доруш-шифо» сикхатхонасига ётқизиб, қалтаклаш ва нўхат шўрва бериш керак» деган. Шу сабаб бўлиб Биной Ирокка қочиб қетган. У Ирокда Султон Яъқуб хомийлигида бўлди, аммо бироз вақт ўтгач, у яна Хиротга қайтиб қелди.

Мир Алишер одам юбориб, уни олиб қелтиради, мулойим, дўстона муомала қилади, уни иззат-икрому совгалар билан қутиб олади, ўтган гаплар учун узр сўрайди. Биной ҳам ўз киноялари учун узр сўрайди, шу билан уларнинг муносабатлари яхшиланади.

Дўстона суҳбатлашиб ўтиришганда Навоий «Ирок қандай жой экан?» деб сўрайди, шунда Биной: «Ирокликларнинг бир иши менга маъқул бўлди – улар умуман туркийча шеър айтишмас экан» деб жавоб беради. Мир Алишер: «Ҳалиям хушёр тортмабсан!

Дўстлик ва ҳамжихатлик ҳурмати бундай тиканакли сўзларингни бас қил-да, ҳақиқат юзасидан айт-чи, девонимдаги газалларда энг яхши матлаъ қайси?» деб сўраган.

Биной жавоб берган: «Мана бу матлаъ халққа ҳаммадан кўра мақбулдир» деб:

Кўкрагимдур субхнинг пироханидин чокрок

Кирпигим шабнам тўкулган сабзадин намнокрок –

байтини айтган. Мир Алишер: «Сен ажаб тили аччиқ одамсан, ўзинг биласанки, мен бу матлаъни Мавлоно Сохибдан сотиб олиб, давом эттирганман, сен шунинг учун атайлаб киноя қилиб шу матлаъни мактаёпсан» деган. Биной эса:

– Сизга киноя қилишга менинг ҳаддим сизгача? Бу матлаъ сизники эмаслигини билмаган эдим. Сизнинг яхши шеърларингиз кўп, мана масалан, мана бу матлаъ унисидан ҳам яхши:

Бошимиздин сояси сарви кадинг кам бўлмасун,

Зоти покинг бўлмаса оламу одам бўлмасун.

Мир Алишер: «Ҳа, бу матлаъ Мавлоно Лутфийники бўлганидан ундан яхшироқдир. Сен ҳеч қачон кинояни бас қилмас экансан» деб, улар яна аразлашиб ажрашишди.

Сайфий масалчиликда машхурдир, бу соҳада Тусийга тақлид қилган, лекин ундан кўра яхшироқ ёзган. У олим ва фозил киши бўлган, унинг девони халқ орасида шухрат топган.

Унинг шеърларидан намуналар:

Эй туро чун дили ушшоки паришон кокул,

Коматат фитнау сарфитнаи даврон кокул.

Хамчу дудестки бар гирди сари шамъ бувад.

Халка-халка ба сари он мохи тобон кокул.

Таржимаси:

Мафтунларинг кўнгли каби кўп паришон кокилинг,

Фитна-каддинг, фитнабоши ушбу даврон кокилинг.

Шам бошини коплагандай коп-кора дуди унинг

Балкиган ойдаи юзингда зулматистон кокилинг.

У хунаремандлар хакида шеърлар ёзган ва уларга «Бадойи» («Нодир шеърлар») деб ном берган. Мана улардан намуналар:

Чу ишки каллапаз дар гардан афтод,

Дило, хуш бош нон дар равган афтод.

Бути пардозгарам кў ба касон менозад,

Хеч ба холи мани хаста наменпардозад.

Таржимаси:

Каллапаз ишки тушди бўйингинам – бошвокка,

Яйрагил, кўнглим, тушди ахир нонгинанг ёкка.

Пардозчи санам доим ўзгалар хизматида,

Мен шўрликни безамас бўлсам эл иззатида...

Булардан ташкари яна кўплаб девонлар колдирган ва халк орасида машхур шоирлар ҳам бор. Улар жумласига Ахлий, Наргисий, Хажрий, Мир Мухаммад Солих, Шахидий, Шухудий, Гулханий, Гулшаний, Паёмий, Хожа Абул Барака, тахаллуси Фирокий, Хайдар Калича ва бошқалар кирати.

Улардан муаммо ёзувчилар. Тилга олинган улуг олиму фозиллардан кўплари яхши муаммолар битишган. Биз бу ерда факат муаммогўй сифатида шухрат қозонганлари хакидагина тўхталамиз, гарчи улар бошқа фазилатларга ҳам эга бўлишса-да, муаммо ёзиш қобилиятлари ҳаммасидан ошиб тушган. Амир Хусайн Муаммоий муаммогўйликда мислсиздир. У муаммога бағишлаб ажойиб рисола яратган. Мана бу Сухроб номига битилган рисоладан олинган муаммо:

Ёфтам аз дари майхонаи тарсо шарафе,

Хосило, мадраса акнун тарафе, мо тарафе.

Мазмуни:

Мен мажусий майхонаси эшигида топдим шараф,

Энди мадраса бир тараф, мен толиби илм бир тараф.

Мавлоно Мухаммад Бадахший Муаммоий, Мавлоно Камол Муаммоий, Мавлоно Шихоб Муаммоий, булардан ташкари яна кўплаб бу санъат намояндалари машхурки, уларнинг барчаси хакида тўхташ мақсадимизга кирмайди.

Улардан хаттотлар. Ўша замонда кенг тарқалган настаълик хати унғача ишлатилмаган.

Унинг ихтиросиси Мир Али Табризий Амир Темур замонида яшаган. Унинг шогирди – Мавлоно Жаъфар. Гарчи Мавлоно Жаъфар барча хат турларида яхши ёза олган ва ҳамма хат турлари бўйича устоз бўлса-да, унинг шогирдлари орасида фарқ бор.

Масалан, сулс, насх, рикъ, мухаккак ва райхоний хатлари бўйича унинг шогирди Мавлоно Абдуллох ошпаздир. Хофиз Фўта, Мавлоно Махмуд Котиби Самаркандий ва бошқалар эса Мавлоно Абдуллохнинг шогирдларидир, барча кейинги хаттотлар шу гуруҳнинг шогирдларидир.

Худди шунингдек, Мир Абдулхай насхтасликда – Мавлоно Жаъфарнинг шогирди, кўплаб настаъликда ёзган хаттотлар Абдулхайнинг шогирдларидир. Бирок Мавлоно

Азхар, Мавлоно Шайх Абдуллох Хоразмий ва Мавлоно Шайх Мухаммад хафинавис – булар хаммалари настаъликда Жаъфарнинг шогирдларидир. Мавлоно Жаъфар настаълик хатида унинг ихтирочиси Мир Али Табризийдан кўра яхшироқ ёзар, шунингдек, Мавлоно Азхар Мавлоно Жаъфардан кўра яхшироқ ёзарди. Мавлоно Жаъфар пухта, ёкимли ёзарди-ю, аммо хати нотекисроқ чикарди.

Мавлоно Азхар эса ҳам нозик, ҳам аник, аммо бироз нотекис ёзарди.

Мавлоно Жаъфар Шохрух мирзо замонида яшаган, Шохрух мирзонинг ўгли Мирзо Бобур Каландарнинг отаси Бойсунгур мирзо кутубхонасида ишлаган одамлардан бири эди.

Мавлоно Азхар Султон Абусаид мирзо кўрагоннинг мулозимларидан эди. Мавлоно Азхарнинг шогирдлари – Мавлоно Султон Али Машхадий, Шайх Пуроннинг набираларидан бири Шайх Боязид Пуроний, Мавлоно Султон Али Койинийдир. Мир Али Табризий ва Мавлоно Жаъфар ораларидаги нисбат ҳамда Мавлоно Азхар билан Мавлоно Жаъфар ўртасидаги нисбат хатто Мавлоно Азхар билан Мавлоно Султон Али Машхадийлар орасида ҳам сезиларли даражада мавжуд эди. Китъа ёзишда, майда ва йирик хатларда китоб кўчиришда, хатто настаъликда ҳам Мавлоно Султон Али Машхадий, шубхасиз, шундай истеъдодга эга эдики, унеча ҳам, ундан кейин ҳам, унга якин килиб ҳеч ким ёзолмаган. Барча турдаги хатларни сифатли ва нафис битишда беназир эди. У хаттотлик санъатини нозик дид ва нафосат билан эгаллаган эдики, бунакаси ҳеч кимга насиб этмаган. У хаттотлик илми хакида рисола ёзиб, унда куйидаги фикрларни айтган эди: «Хаттотлик бўйича машқларимнинг дастлабки даврида мен Тусдаги хазрати Имом Али Мусо Ризо (Тангри ундан рози бўлсин)нинг мукаддас зиёратгоҳларида яшардим, бир куни туш кўрсам, такводорлар пешвоси, икки олам сарвари расулининг халифаси, Аллохнинг шери Хазрат Али ибн Абу Толиб (Аллох унинг юзини мунаввар қилсин) кўлимга бир қалам тутказди, уйғониб кетдим ва шу билан пешонамга хаттотлик қисмати ёзилди».

Мавлоно хаттотликни эндигина машқ қила бошлаганда у хатга ўзига хос шакл берарди, бу халққа ёкарди-ю, аммо котиблар уни писанд қилишмасди. Мавлоно Жаъфар «Хамса»ни кўчиришни бошлади-ю, бироқ охирига етказолмади. Султон Абусаид мирзо: «Шу ишни ниҳоясига етказадиган бирор қимса борми?» деб сўради. Мавлоно Султон Али халқ орасида машҳур бўлгани сабабли Абусаид мирзога, ҳозир бир ёш хаттот пайдо бўлган, ўша бу улкан ишни охирига етказиши мумкин, дейишди. Мавлоно Султон Алини бошлаб келиб, Мавлоно Жаъфар ёзган қисмни кўрсатишди, Мавлоно Султон Али бу ишга дарҳол рози бўлди. Бир қисмини кўчириб олиб келди. Мавлоно Азхар уйида эди, аввал унинг олдида бошлаб боришди. Унинг аччиги келди: «Сен Мавлоно Жаъфарнинг «Хамса»сини шу тахлит охирига етказдингми?» деб Мавлоно Султон Алини уйига олиб кириб, товонига хипчин билан уриб, икки қунгача қамаб қўйди. Шундан сўнг қамоқдан чиқариб унга: «Эй ўғлим, сенинг қобилиятинг зўр экану, аммо услубинг қўлбола – бу настаълик услуби эмас» деди. У Мулло Султон Али Машхадийга бир китъа бериб, худди шу услубда ёзгин, деди.

Мулло Султон Али айтган эди: «Мен китъани олиб кетдим ва шунга қараб машқ қила бошладим. Кўп машқлардан кейин, настаълик услуби қандай бўлишини билиб олдим, шу пайтгача менинг хатимда услуб деган нарса бўлмаган экан, услубсиз хатни, гапнинг рости, хат деб бўлмайди, энди эса ўз хатимнинг гўзаллиги, нафислиги, пухталиги ва тозалигидан фахрланаман». Ҳозирги пайтда Мулло Султон Али Машхадийдан шунчалик кўп мерос қолганки, бунга ишонмасликнинг иложи йўқ. Дунёнинг кўп мамлакатларида қалам ахллари у кўчирган китъа ва китоблардан бирортасини билмайдигани қам

топилади, агар дунёдаги сарой кутубхоналарида Мулло Султон Али Машхадий кўчирган икки-учта китоб бўлмаса, уни кутубхона хисоблашмайди. Бу хайратга муносиб ҳолатдир! Мулло Султон Али Машхадийнинг шогирдлари кўп бўлган, улардан бири Мавлоно Алоуддиндир. Мулло Алоуддиндан ўзга ҳеч ким айнан Мулло Султон Алидек ёзолмаган, айникса, ўшандай, китоб кўчиролмаган. Яна султон Мухаммад Хандон ҳам бағоят малохатли қилиб ёзган. Мавлоно Мухаммад Абришимий жуда нафис, аммо бироз синикрок ёзган. Мулло Зайниддин Махмуд, яъни Мулло Султон Алининг куёви ҳам шогирди бўлган. У китобларни жуда тез, дид билан кўчирган. Султон Мухаммад Нур, тез ёзса-да, сўзлар бўштоброк чикарди. Яна бир шогирди Каландар қотиб эди. Мулло Султон Али Машхадий унга алоҳида эътибор кўрсатарди, чунки унинг ҳаёт тарзи устозга ёкарди. Унинг аниқ бир бошпанаси йўқ эди, у на либос ҳақида, на пойафзал ҳақида қайгурмади, бутун ҳаётини дарвешона ўзлатда, ҳуш ахлоқлик ва покликда кечирди. Унинг хати Султон Али Машхадийнинг тилга олинган шогирдлариникидан ночорроқ эди. Тагин бир гуруҳ хаттотлар борки, улар ҳам шу жамоанинг шогирдларидир. Чунончи, Мавлоно Косим Али – Мавлоно Мухаммад Абришимийнинг шогирди. Унинг қалами ўткир, дид, нафислик ва пухталиқда хати шу жамоага мансуб хаттотларникидан ажралиб турарди, у буларнинг кўпчилигидан яхшироқ ёзарди. Камина ҳам унинг шогирди, бу ҳақда кейинроқ баён қилинади. Яна бири Косим Шодишоҳ – Султон Мухаммад Хандоннинг шогирди, чиройли ёзади. Зайниддин Махмуднинг шогирди Мавлоно Мир Али тоза ва пухта ёзади. Унинг майда хати йирик хатидан кўра яхшироқ, китъа ёзишдан кўра китоб кўчириши яхшироқ. Йирик хат билан ёзганда ёзуви бир текис, гўзал чикмайди, майда хатида ҳам, йиригида ҳам хаттотларга ҳос нафосат сезилмайди, лекин хатининг пухталиги билан у ҳаммадан ўзиб кетиши аниқ.

Тилга олинган хаттотлар жамоаси шундай истеъдод эгаларики, бундайлари уларгача ҳам, улардан кейин ҳам бўлмаган.

Рассомлар ҳақида. Шох Музаффар – устод Мансурнинг ўғли. Султон Абусаид мирзо замонида устод Мансурдан зўр рассом бўлмаган. У мусаввирлар устози бўлган. Устод Мансурнинг мўйқалами нафис ва гўзал бўлган, Шох Музаффардан бошқа ҳеч кимда бундай нафис, ингичкароқ қалам бўлмаган. Бирок ишлари бироз қуруқроқ.

Жанг-жадал сахналарини у ўта ишонарли тасвирлар, бироқ Шох Музаффар бундан-да ўзиб кетди. Унинг қалами тасвири ҳаётда нафис, тоза, чиройли ва дадил эдики, кўз камашарди. У йигирма тўрт ёшида оламдан ўтди, умри давомида еттита ёки саккизта тўпламга расм чизган. Унинг қоралама суратлари одамлар кўлида сақланган. Шу соҳа устодлари уларни беҳад қадрлашади.

Бехзод – тасвирий санъатда устод эди. Гарчи мўйқаламининг нозиклиги Шох Музаффарникичалик нафосатли бўлмаса-да, Бехзоднинг мўйқалами ўткирроқ, режа ва тарҳи яхшироқ эди.

Ўтмишда Халоқу ҳоконлари сулоласи (Ироқ ҳукмдорлари даврида) Хожа Абдулхай деган мусаввир ўтган. Шу санъат соҳибларининг фикрларига кўра, авлиё одам бўлган.

Умрининг охирида у тавба қилиб, ўз ишларини қаерда кўрса, ҳамма жойда ё ювиб ташлаган ёки ёқиб юборган, шунинг учун асарлари кам қолган. Ишининг тозаллиги, нафислиги, пухталиги, шунингдек тасвирий санъат нозикликлари бўйича унга тенг қеладиған бўлмаган. Хожа Абдулхайдан кейин Шох Музаффар ва Бехзод қелади, улардан сўнг бундай мусаввирлар ортиқ қикмади. Кейинги иккитасини Мир Алишер тарбият қилган.

Косим Али Чехрақушой – Бехзоднинг шогирди. Унинг чизган асарлари Бехзодникига

якин, ўша услубда яратилган. Катта тажрибага эга одам Косим Алининг ишлари Бехзодникига нисбатан яхшироқ эканлигини сезади, бироқ унинг тарх-аслиятлари Бехзодникига нисбатан пастрокдир.

Максуд – уни иккинчи Косим Али деса бўлади. У ҳам Бехзоднинг шогирдларидандир. Унинг калами Косим Алиникидан ҳеч кам эмас. Бироқ тарх аслиятини яратиш ва расмлар микдорида у Косим Алидан кейин туради.

Мавлоно Мирак Наккош. У ўз замонасининг ажиб нодир сиймоларидан бўлиб, Бехзоднинг устозидир. Унинг аслу тархлари Бехзодникидан пишиқроқдир. Тархни жонлантириш сифати ва расмлар микдорида кўра у Бехзодча эмас. Лекин у расм чизишда Бехзод каби хужра, дастгоҳ, коғозга боғланиб қолмас, балки аксари ташқарида очик хавода, сафарларда, Хусайн мирзонинг ховлисида, дуч келган жойда расмларни қойилмақом чизаверар эди. Яна ажабланили хусусиятларидан иккитаси: қураш тушувчи қолвон ва асбоб-ускуна ясайдиган темирчи ҳам эди. Ушбу ишлар билан наккошлик ва расмчилик хунарини бирга олиб бора олгани янада қароибди.

Устод Бобо Хожи – у мохир расмқалам соҳиби, аммо суратларининг асоси мутаносиб эмас. Бутун Хуросонда меъморчиликда, расм чизиш, бурчаклар ўлчовини олишда у ягона бўлган. Айтишларича, бир қуни у бир йигинда намуна учун элликта айлана чизган, паргар (циркул) билан текшириб қўришган, фарқ бўлмаган. Бирорта айлана бошқасига нисбатан катта ҳам, кичик ҳам бўлмаган.

Устод Шайх Аҳмад – Бобо хожининг иниси. Мавлоно Жунайд, устод Хисомиддин – қилич ясовчилар бўлишган, Мавлоно Вали – ҳаммалари мохир усталар бўлишган, бир-биридан ҳеч қилишмаган.

Мулло Юсуф – Бехзоднинг шогирди, қўли чаккон бўлган, бошқалар бир ойда бажарган ишни ўн қунда бажарган, бироқ нафисликда унинг чизган суратлари бошқаларники билан беллаша олмайди. Қитобларни зарҳаллашда у расм чизишга нисбатан мохирроқ. Мавлоно Дарвеш Муҳаммад – мен фақир банданинг устози, Шох Музаффарнинг шогирди. Ишларининг нафислиги билан унга тенг қаламдигани йўқ. Бу соҳада ҳатто Шох Музаффардан ҳам ўзиб кетган, аммо унда у даражадаги мутаносиблик, маҳорат ва гўзаллик йўқ. Жанг-жадал сахналари тасвири унда пишиқ-пухта эмас. У найзаси учидан шерни тутиб турган отликни шундай қилиб чизганки, шунинг ҳаммасини битта қуруч билан бекитиб қўйса бўлади.

Тасвирий санъат намояндалари қўп, аммо бу ерда шу қурухнинг устозлари ва мумтозларини қилга олдиқ, қолс.

Музаҳҳиблар - қитобга нақш қолувчилар ва зарҳал қилувчилар. Мулло Ёрий – зарҳалчи уста, аммо ҳати зарҳалидан қўра яхшироқ. У Мулло Валининг шогирди, аммо ундан илгарилаб кетди. Мавлоно Маҳмуд Ёрийга нисбатан яхшироқ зарҳал қилар, бу ишни у маҳорат билан бажарарди. У Султон Хусайн учун қитобининг дебқаси – зарварқини безатишни бошлади-ю аммо бу иш қурамай қолди. Бу асар устида етти йил ишлади, шу даражада мохирлик билан бажардики, қиримта нўҳат ҳажмича қаламдиган қумий қалқаларнинг қулашган қойларига олтин қанғидаги қанғи ой қалқаларини қўйиб қилди, қулар қилимий услубидаги элликта қарак эди, қуларнинг қарқасини у шустмон бўғида бажарди. Ўша даврда музаҳҳиблар қўп эди, аммо қилга олинган қана шу қилки қили энг мохирлари эди.

Қазл ва қунар ақллари қи Хуросон бўйлаб аниқлаш, қопиш ва ишга қалб этиб тарбиялашда Қир Алишернинг саъй-қаракатлари қилсиздир.

Ашулачилар ҳақида. Қофиз Басир. Унқача бунақа машқур қўшиқчи бўлмаган, бу қилқра

хамма кўшилади. Айтишларича, бир куни баҳор фаслида у богда кўшиқ айтганда, булбулу кумрилар, каптар, саъва ва бошқа ҳар хил кушлар ром бўлиб унинг атрофига йигилиб, бошига ва кифтига кўниб олишган экан.

Хофиз Хасан Али – унинг шогирди, овози баланд эди, у шаклан мураккаб ҳамда чуқур мазмунли ашулаларни беҳад майин куйларди.

Хофиз Жомий – яхши оҳангда, паст овозда, Хофиз Алига нисбатан жўнрок куйларди. Хожа Абдуллох Марворид – табаррук наслига кўра у «Тазкираи маволи» («Буюк олимлар тазкираси»)да тилга олинган; шеърларига кўра Хилолий, Ахлий билан бир каторда турса, таълиқ хати бўйича Мир Хаё ва Мулло Дарвешдан олдинда туради, насхатаълиқ бўйича эса Султон Муҳаммад Нурдан кейин туради – ушбу санъат турларида у беҳад мохир бўлмаса-да, аммо конун чалишда тенгсиз эди. У кичикрок сурнайни ихтиро қилганди. Илгари бошқа мусика асбоблари бўлганда конунга унчалиқ эътибор қилишмаган, негаки конун у қадар хушоҳанг соз бўлмаган. Хожа Абдуллох шу даражада қайта созладик, Хожа Абдуллохнинг конунини чалишганда, одамлар бошқа мусика асбобларини хохламай қолишди. Бу санъат турида у мохир бўлганлиги боис фазилатлари ичида бу асосийси эди, демак шубҳасиз, у шу гуруҳ ичида биринчиси эди. Устод Саид Аҳмад Гижжакий ва Мазҳари Удий – гижжак ва уд чалишнинг мислсиз усталари эди. Аммо Устод Қулмуҳаммад ўша мусика асбобларининг ҳар бирини чалишда икковидан ҳам ўзиб кетди. Унинг жозибали мусикий пешравлари бор.

Устод Хайдаршоҳ Балабоний – ўз касбида тенгсиздир, балабон (арфа) чалишда унга тенг келадиган киши бўлмаган.

Яна бири – Устод Шайх Нойи – ҳамма мусика асбобларини ҳамма устозлардан ҳам яхшироқ чаларди, аммо най чалиш асосий машғулоти бўлганлигидан у шу соҳада шухрат қозонди.

Ўша даврдаги илм, санъат, ҳунар аҳли орасида буюқлари, мислсиз вакиллари кўп эди, аммо ҳаммаси ҳақида ҳикоя қилиш қийин. Ўша пайтда Хуросонда етишиб чиққан, илм-фан, санъат намояндаларининг барчаси Мир Алишер Навоий гамхўрлиги ва тарбияси туфайли қамолотга эришганлар.

Ҳикоянинг хотимасига қайтиш.

Бу муқаддимадан мақсад ва ушбу ёзувлардан ният – отам (Аллох унинг юзини ёритсин) Хуросонга борган пайтда умуман Хуросоннинг буюқлиги, ободонлиги ва гўзаллиги, хусусан Хирот ва аҳолисининг шухрати шу даражада эдики, булар ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик, шуларни таъкидлашдир. Султон Хусайн мирзонинг илгари улуг, қудратли оталарига тобе бўлишни истамай оқ ва осий бўлган ўғиллари, бу пайтга келиб, тавба қилишиб, унинг пойини ўпишга муяссар бўлиб, ҳар бирлари Султон Хусайн мирзо тахтиравонини итоат елкаларига қўйиб, эҳтиром қўли билан қўтаришди ва улар ўртасида батамом иттифоклик юзага келди.

Отам Хиротга етиб келганда, истикболига одамлар чиқиб, уни иззат-икром билан кутиб олишди, муносиб ердан жой бериб, барча зарур нарсаларни муҳайё қилишди. Шохруҳ мирзонинг амирларидан бўлмиш Муҳаммад Бурундук барлос бор эди. Ўша пайтда мўғул ва чигатой улусида машҳурлиги, ёши, унвони, аслзодалиги, фикрлаш тарзи, зийраклиги, эгаллаган мансаби жихатидан ундан обрўлироқ киши йўқ эди. Ана шу амир Муҳаммад Бурундук барлос тўра таомилига кўра отамга илтифот ва тақаллуфлар кўрсатиб, Султон Хусайн мирзо қошига олиб кирди. Отам ҳам унга қутганидек жавоб қилди. Султон Хусайн мирзо ҳам отамга эътибор кўрсатди. Унга ўз ўғилларидан, хатто энг ҳурматли, энг азиз тўнғич ўғли Бадиуззамондан ҳам ортироқ эътибор қилиб, улардан юқорига ўтказди.

Отам жаннатни эслатувчи бу шаҳарда иззат-икром куршовида роҳат-фарогатда яшади. Султон Хусайн мирзо гўё отамни шу ерда қоилини хоҳлаб, уни невараларидан бирига унаштириб қўйди. Султон Хусайн қариб, ёши бир жойга бориб қолган, фалаж ва бўғимлар огригидан азоб чекар, унинг ўғилларида отасининг ўрнини эгаллаб, Шохибекхонга қарши қураша оладиган журъат етишмасди. Отамнинг бу ерда қоилиш режаси бўлмаса-да, Мирзо таклиф қилган никоҳга рози бўлди.

Бу орада, юқорида эслатилганидек, Мўғулистондан Самарқандга Шохибекхон ҳузурига илтимос билан Шохбегим келди. Шохибекхон Султон Хусайн мирзога тобе Хоразмни эгаллаш учун қўшин тортишга қатъий қарор қилди. Шохибекхоннинг ишораси билан отам Хуросонга қочиб келди. Султон Саидхон – Мўғулистонга қочиб кетди, Шохибекхон қолган қўпчилик мўғул улугларини абадиятга жўнатди. Баъзиларини қоронгу зиндонга ташлади, баъзиларини қишанлади, Шохбегимни Мовароуннахрдан Хуросонга сургун қилди. Қолган мўғулларни ўзи билан бирга Хоразмга олиб кетди.

Юнусхоннинг фарзандлари саногии ҳақида гапирилганда, тўнғич фарзанди Меҳр Нигор хоним эканлигини, уни Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзога никоҳлаб берилганини айтиб ўтган эдик. Шохибекхон Султон Али мирзони тутиб ўлдириб, Самарқандни қўлга олгач, ўша ғалабага эришган қуларда Меҳр Нигор хонимни ўз никоҳига олган эди. У охири марта Самарқандга ҳужум қилганда Бобур Подшоҳ билан сулҳ тузишди, у Хонзода бегимни ўзига талаб қилади. Бобур Подшоҳ ўз ҳаёти эвазига опаси Хонзода бегимни Шохибекхонга бериб, соғ-саломат чиқиб кетди, бу ҳақда юқорида ёзган эдик. Меҳр Нигор хоним Хонзода бегимнинг ҳоласи бўлганлиги учун бир вақтда иккови билан яшаш ноқулай бўлганлигидан Шохибекхон Меҳр Нигор хонимни талок қилиб, Хонзода бегимни никоҳига олди. Шохбегимни Хуросонга жўнатишгаётганда Меҳр Нигор хоним Самарқандда эди, у ҳам ўғай онаси ёнига йўлдош бўлиб қўшилди. Отам Шаҳрисабздан қочганда бир ҳоласи бошқа оила аъзолари билан Шаҳрисабзда қолган эди. У укам Муҳаммад Шохни ўзи билан олиб, Шохбегим ва Меҳр Нигор хоним ҳамроҳлигида Хуросонга келди. Отам буларнинг қелишларидан олдин муборак Хижоз (муқаддас ҳаж) сафарини қўнғлига тугиб ўтирган эди, аммо булар қелишгач, бағрикенглик қондасига мувофиқ, уларни мусофир юртда ёлғиз ташлаб қетолмади. Уларни Қобулга олиб боришга қарор қилади, чунки Қобулда Бобур Подшоҳ бор эди, бу ҳақда тўхталиб ўтдик. Шохбегим Бобур Подшоҳнинг онасига ўғай она эди. Ҳоласи Меҳр Нигор хоним эди. Шу ният билан отам Султон Хусайн мирзодан руҳсат олиб, Қобулга жўнади. Қобулга етиб бормасимиздан бир неча қун олдин Бобур Подшоҳнинг онаси Қутлуг Нигор хоним вафот этган эди.

Бобур Подшоҳ буларни мотам либосида қутиб олди. Буларга иззат-икром, қатта ҳурмат-эътибор қўрсатди, иложи борича хотиржамлигини сақлашга ҳаракат қилди. Анча муддат уларнинг ҳаётлари тинчлик, осойишталикда қечди. Орадан қўп вақт ўтмасдан Султон Хусайн мирзо оламдан ўтди, деган хабар келди.

Хуросондаги вазият мана бундай эди: Бадиуззамон мирзо тўра таомилига қўра отасининг тахтига ўтириши қерак эди. Султон Хусайн мирзонинг суюкли хотини Ҳадича бегим фитна-фасодчиларнинг сардафтари бўлиб, ўғли Музаффар мирзонинг салтанат ишида Бадиуззамон мирзога шерик бўлиши учун ҳаракат қилди. Гарчи ўша пайтда доно одамлар ҳам мавжуд бўлишса-да, улар Қуръони қаримнинг: «Ягона Аллоҳдан ташқари яна Ҳудолар бўлганда эди, улар сўзсиз ҳалок бўлишарди» (21.22) ояти мазмунини унутиб, Ҳадича бегим фикрига рози бўлишди, шубҳасиз, бу билан иш ўнғланмади.

Бу пайтда Жаҳонгир мирзо Газнида эди. Ўз вилоятининг танглигидан Хуросонга жўнади

ва Бобур Подшоҳга хат ёзди: «Шу кунларда Султон Хусайн мирзо дорулфанодан дорулбакога рихлат килди. Ўйлашимча, шундай пайтда Султон Хусайн мирзонинг ўғилларига ёрдам бериш учун улар билан бирлашмок керак, эхтимол, ўшанда барча ишлар изга тушган бўларди». Ушбу мактуб Бобур Подшоҳ кўлига етиб боргач, у ўша захотиёк йўлга тушишга қарор килди, ўйладикки, агар у Жаҳонгир мирзога йўлдаёқ етиб олса, уни орқага қайтаради, борди-ю, етолмаса, укасининг изидан Хуросонга йўл олади. Жаҳонгир мирзо кўнглида тугилган фикр ҳақиқатга яқиндир. Бобур Подшоҳнинг жўнаши аниқ бўлгач, у отамнинг уйига келиб, Қобулдаги ҳукумат ишларига бош-кош бўлиб, оиласига ҳам қараб туришини илтимос килди. Лекин отам бунга рози бўлмади, узр сўраб: «Мен ҳажга боришга аҳд қилган эдим. Агар бу ишни бўйнимга олсам, ўша аҳдим бузилади. Амирлар орасида мўътабар зотлар кўп. Бу ишни ўшалар ўз бўйинларига олишса бўлади. Агар менга бирор иш юклашса, ҳеч бир бўйин товламай имконим борица бажаришга ҳаракат қиламан», деди.

Бобур Подшоҳ Низомиддин Али Халифани, Мавлоно Бобои Пашогарийни, амир Аҳмад Қосим қўхбурни ва бир неча бошқа етакчи мулозимларини чақириб: «Мен сизларга ишониб кетяпман, мана амирлар барча ишларни бажаришади», деди-да, шунга ўхшаш бир қанча бошқа топшириқларни бериб, Хуросонга кетди.

давоми бор